

Deneme

Türkçede Göç: Sözcükler ve Kavramlar

Dursun Ayan¹

Öz

Bu çalışmada Türkçede göç olgusunu anlatan sözcükler ile kavramların bir dökümü verilmiştir. Türkçede “göç” için doğrudan göç kavramı kullanıldığı gibi diğer dillerden ödünçlenen kavramlar da kullanıldığı için kavramların alındığı diller belirtilmiştir. Bu nedenle, öncelikle, sözcük ve kavramlar Türk dilinin tarihi ve etimolojik sözlükleri (*Drevneturkskiy Slovar, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Codex Cumanicus*) ile eski metin çalışmalarından (*Mukaddimetü'l Edeb. Kutadgu Bilig*) derlenmiştir. Göçün tarih boyutu dikkate alındığında özellikle Osmanlı dil sözlüklerine (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat ve Kamus-ı Türkî*), göç tarihi araştırmalarına baş vuruluş ve ilgili kavramlar söz dağarcığına dahil edilmiştir. Türkçe yayınlanan telif ve çevri sosyoloji sözlükleri eski ve yabancı dilden kavramları bugüne bağlaması bakımından önemli görülmüş ve güncel göç kavramlarına eklenmiştir. Özel göç sözlüklerindeki kavramlar ile göç araştırmalarında kendini gösteren kavramlar bu çalışmanın son sözcük öbeğini oluşturmuştur.

Çalışma göç kavramı eşliğinde sözlüklere ve yayınlara yapılan bir tür yolculuk olarak dikkate alınmalıdır. Bu yolculukta felsefeden yol metaforu (homo viator) ve tarihten göç örnekleri göçü bir anlam çerçevesine koymaya yardımcı olacaktır. Çalışma göçün sözlükler ile toplum arasındaki ilişkisini kurmaya çalışırken sosyolengüistik bir amaç gütmüştür. Ayrıca göçe ilişkin bilginin toplumsal ve hukuki dönüşümünü göstermeye çalışmıştır. Diğer bir amaç sosyolojik muhayyile (imgelem) oluşturmak için leksiyografik verilere dikkat çekerek sosyolengüistik bir tarz denemektir.

Sözlükler toplumdaki duygu, düşünce ve deneyimlerin dildeki izdüşümlerini göstermektedir. Bu çalışma ayrıca göç sözcüğünün göç kavramına evrilmesinin tarihi bir öyküsüdür. Çünkü, gündelik dil ile bilimsel dil arasındaki ilişki farklı görünüşleri ile kendini gündelik hayata bilgi sosyolojisi ve sosyolengüistik olarak yansıtmaktadır.

Bu çalışmanın göç tanımı vermek ve göç sözlüğü olma amacı yoktur. Sonuç kısmında, sadece, kısa bir kavram sınıflandırma taslağı oluşturulmuştur. Zihin ve duygu dünyamızdaki göç tahayyülü tarihi ve güncel göçlerle buluşmaya yazgılı gözükmüyor. Farklı bir sosyoloji patikasında iddialı olmayan birkaç adım atmak için bu çalışmada dil ile sosyolojinin socio-historique yoldaşlığına öykünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Göç, Sosyolengüistik, Türkçe, sözlük, Osmanlı, Homo Viator

¹ Dr., Sosyolog, e-mail: dursunayan@hotmail.com ORCID NO: 0000-0002-5152-0546

Essay

Migration in Turkish Vocabulary: Words and Concepts

Abstract

In this study, a breakdown of the words and concepts describing the phenomenon of migration in Turkish is given. Since the Turkish origine concept of migration is used for migration in Turkish, and concepts borrowed from other languages are also used, the languages from which the concepts are taken are specified. Therefore, first of all, words and concepts were compiled from historical and etymological dictionaries of the Turkish language (Drevneturkskiy Slovar, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Codex Cumanicus) and studies on old Turkish texts (*Mukaddimetü'l Edeb, Kutadgu Bilig*). Considering the historical dimension of migration, especially references to Ottoman language dictionaries (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat ve Kamus-ı Türki*) and related concepts were included in the migration vocabulary. Sociology dictionaries written in Turkish and translated into Turkish published in Turkey are considered important because they connect old and foreign language concepts to the present and have been added to current migration concepts. The concepts in the special migration dictionaries and the concepts that show themselves in migration research have formed the last phrase of this study.

The study should be considered as a genre journey to dictionaries and publications, accompanied by the concept of migration. In this journey, the metaphor of the way (homo viator/itinerate man) from philosophy and examples of migration from history will help to put migration into a framework of meaning. While trying to establish the relationship of migration between dictionaries and society, this study also pursued a sociolinguistic goal. This study also tried to show the social and legal transformation of knowledge about migration. Another aim was to try a sociolinguistic style by drawing attention to lexicographic data other than numerical data in order to create a sociological imagination. Dictionaries show the projections of the feelings, thoughts and experiences in the society in the language. This study is also a historical story of the evolution of the word migration into the concept of migration. Because the relationship between everyday language and scientific language reflects itself to daily life as sociology of knowledge and sociolinguistics with different aspects.

This study does not aim to give a definition of immigration and to be a dictionary of immigration. In conclusion, only a brief concept classification outline has been created. The imagination of migration in our world of mind and emotion seems destined to meet historical and current migrations. In order to take a few non-pretentious steps in a different path of sociology, this study emulates the socio-historical comradeship of language and sociology.

Keywords: Migration, sociolinguistic, Turkish, dictionaries, Ottoman, homo viator

Giriş

*İndik Rum'u kışladık çok hayr ü şer işledik
Üç bahar geldi geri göçtük elhamdülillah
Yunus Emre*

*Geldikti bir zaman Sarı Saltık'la Asya' dan,
Bir bir Diyâr-ı Rûm'a dağıldık Sakarya'dan
Yahya Kemal Beyatlı*

*Dörtnala gelip Uzak Asya'dan
Akdeniz'e bir kısrak başı gibi uzanan
bu memleket bizim!
Nazım Hikmet Ran*

Türkçede göç olgusu zengin bir söz varlığı üzerinden ifade edilmektedir. Bunun önemli nedenlerinden birisi Türkçenin uzun yıllar geriye giden tarihi ve Türkçeye diğer dillerden ödünçlenen sözcüklerdir (loanwords). Bu nedenle göç söz dağarcığının bir dökümünün yapıldığı bu çalışmada Türkçe dil sözlüklerine, tarih, sosyoloji ve göç sözlükleri ile bazı tarih ve sosyoloji araştırmalarına doğru yol alınacaktır. Bu yolculukta tarih çalışmaları hafızamıza eşlik edecek, bazı felsefi ve sosyolojik soyutlamalar derlenen bu kavramları bir anlam çerçevesine koymaya yardımcı olacaktır. Ulaşacağımız Türkçe sözlükler ve diğer kavram öbekleri ise zihnimizin göç sözcüğüyle, göç kavramıyla buluşmasına kâğıt üzerinde imkân sağlayacaktır. Göç dışındaki bazı kavram ve sözcükler, sosyolojik anlamı nedeniyle, buraya eklenerek bir kavram dağarcığı oluşturulacaktır. Bu çalışma göçün sözlükler ile toplum arasındaki ilişkisini kurmaya çalışırken bir sosyolengüistik amaç güttüğü gibi göçe ve göçmene ilişkin bilginin toplumsal ve hukuki dönüşümünü de göstermeye çalışmaktadır. Çalışma göç kavramlarının sosyolojik evrimi üzerinden hareket eden bir deneme olarak göç sosyolojisine eklenilebilir.

Çalışmada sözlüklerden ve araştırmalarından derlenen bir göç kavram izleği oluşturabileceği düşüncesi bir ön kabul olarak dikkate alındı, çünkü sözlükler toplumdaki duygu, düşünce ve deneyimlerin dildeki izdüşümlerini göstermekte. Bu kabullenışten hareketle sosyolojik muhayyilenin (imgelemin/imagination) ve bilginin oluşmasında sayısal veriler kadar sözlük (leksikografi) verilerinin de yeni bir sosyolojik arayış ve ifade tarzı denenmeye çalışıldı.

Bu çalışma ayrıca göç **sözünün** göç **kavramına** evrilme öyküsü olarak düşünülebilir. Çünkü **gündelik dil** ile **bilimsel dil** arasındaki ilişkinin farklı görünümleri gündelik hayatta kendini bilgi sosyolojisi ve sosyolengüistik olarak yansıtmaktadır.

Yöntem

Dil ve sosyoloji arası bu denemenin şekillenmesinde ilk bilgiler ve esinlenme göç konusundaki önceki sosyoloji ve tarih okumalarından kaynaklanıyor. İlk başta birbirinden kopuk görünen kavram ve sözcüklerin göç çatısı altında buluşturulması sözlüklere olan merak ile buluşunca böyle bir çalışmaya evrildi. Çalışma yöntem olarak bir derleme ve kütüphane çalışmasıdır. İlk olarak *TDK Türkçe Sözlük*'teki genel etimolojik bilgilerden hareket edilerek birkaç etimoloji sözlüğüne (Clouston EDPT, *Drevneturkskiy Slovarı*; Tietze TETTL), tarihî sözlüklere (*Codex Cumanicus*, *Divanü Lugati't Türk*) ve eski metinlerden oluşturulan sözlüklere (*Orhun Yazıtları*, *Kutadgu Bilig*, *Mukaddimetü'l Edeb*) bakılarak göç sözcüğünün izli sürüldü. TDK *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü* halk arasında kullanılan göç sözcüklere yer verdiği için bu sözlüklere de başvuruldu.

Arapçadan ödünçleme göç kavramlarına (*hicret*, *muhacir*, *iskân* vb.) genel olarak Devellioğlu'nun hazırladığı *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* ve göç tarihi araştırmalarından iz sürülerek *Kâmûs-i Türkî ve Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'ne ulaşıldı ve kavram dağarcığı genişletildi. Dağarcığı olabildiğince eksiksiz vermek için belirtilen bu yayınlar dışında aşağıda da görüleceği gibi başka çalışmalara da başvurulmuştur. Daha çok betimsel bir kavram dökümü olan bu çalışmada bazı açıklamalara, sonuç değerlendirilmesine girilmiş olsa da bu durum çalışmanın bir analiz ve içerik yorumu olmasına yetecek seviyeye ulaşmamıştır.

1. Muhayyel Atlı / Yerleşik Göçebe

1.1. Yol-Yürüyüş-Göç

Uygarlık ve bilim tarihi bir kenara bırakılırsa, yıllardır pek çok söz ve yazı, hatta bazı kitaplar “Bilindiği gibi göçebe olan Türk toplumu ...” cümlesiyle başlamıştır. Bu ifadeyi hâlâ olup olmadık bir yerlerde görmek, duymak mümkün. Bu muhayyilenin (imgelemin/imagination) sağladığı socio-historique (tarih-sosyoloji bağlamı) bir düşünsel konfor vardı. Türk tarihi ile ilgili amiyane çoğu bilgi, en azından Anadolu'ya gelene kadar, atın üstünde bir eyer, onun üstünde bir insan, heybesinde ve terkisinde mütevazı bir birikimi göz önüne getiriyordu. Bu imgelem zihnimizde socio-historique bir heybeyi de dolduruyordu. Hatta bu insan tipini ve hayatını o kadar benimsemiştik ki atının eyeri, üzengisi, kantarması, sayısı, kolanı bile insan yapısı değil de sanki Tanrı vergisiydi. Bu yarı hayali insanın at gereçleri üretmek için bile ayağı yere basmıyordu. Ne bir demirci ne bir saraç vardı: Tarih için “hafıza mekânı” deniliyor ya; göçebe Türkün nasıl bir tarihi, nasıl bir mekânı olabilirdi ki? Bu imgelem içinde **göçmek** onun tarihinde bir ana karakteristik, bir yazgıydı. Sanki bu yazgıyı **göçebe** Türk için Tanrı değil tarihçi yazmıştı. Göçerek Anadolu'ya gelen Türkler, şu günlerde o kadar yerleşik ki değişik yörelerden gelen göçmen ve sığınmacı komşuları bile var. “İyi ki gelmişiz” diyese geliyor insanın, yoksa kim ağırlardı 200 yıldır göç tarihinin Anadolu'da soluklanan bu kadar insanını?

Konumuz ve yola çıkış imgelemimiz socio-linguistique ve socio-historique bir göç çerçevesinde olsa da Türk tarihini sadece göçebe bir ulusun tarihi saymak büyük hatalara neden olur. Ayrıntıları bir kenara bırakılırsa, en azından Piri Reis'in haritaları, Uluğ Bey'in astronomisi bunların somutlaşmış kurumları olan tersaneler ve rasathaneler, Sinan'ın eserleri bile çok şey söyleyecek niteliktedir.

Eski Türkçede yerleşiklik ve şehirleşme için *ordu*, *balıg*, *kent*, *köy* gibi kavramlar kullanılmıştır. Çinliler kale ile çevrili yerleri kuşatmakta ve tarım arazilerini fethetmekte mahir olduklarından “Türk devletlerinde ve Ortaasya’da yüzyıllar boyunca şehirler ile büyük ziraat bölgelerini elden kaçırmamak için büyük savaşlar verildiği” ifade edilmektedir (Ögel, 1985, s. 143) Tarihi Türk göçünün varoluşsal (egzistansiyal) bir anlamı belki de bu bağlamda yaşıyordu: komşuluk ve düşmanlık. Bugüne kadar Anadolu’ya göçlerin arkasında da benzer bir diyalektiğin izlerini sürmek hiç de zor olmayacak. Faruk Sümer (2019) Moğolistan’da yapılan kazılarda etrafı çevrili yerleşimlerin bulunduğunu ama buralarda Hunların namı hesabına çalışan Çinli tutsakların kaldığını belirtir. Bir dönem şehirde oturmak arzusu duymayan bazı Türk kavimlerin IX. ve X. yüzyılda şehir kurdukları belirtilse de bu durum Göktürkler için VI. yüzyılda gerçekleşmiş, VIII. yüzyılın ilk yarısında Ordu Balıg şehri tarihlere geçmiştir.

1.2. Varoluş İmkânlarının Sırrı

Göçün felsefi yönüne uzun uzadıya girilirse de J. P. Sartre’ın Varoluşçuluğundan savaş ile ilgili şu ifadelere Çin ve Türk erken tarihi açısından kulak kabartmakta fayda var:

... Bu noktada Sartre, tarihsel bir eylemi anlamada tek bir savaşı anlamayı örnek olarak verir. Ona göre tek bir savaşı anlamak, başkasının praksis’ini kendine özgü nesnellikteki içkinlikte kavramak demektir. ‘Çünkü bir projenin diyalektik anlaşılabilirliği başkasının projesini anlamaya dayanır.’ Düşmanımı kendimle, kendimi düşmanım aracılığıyla anlıyorum. Başka bir ifadeyle düşmanımı, ona karşı kendimi korumak için ürettiğim eylemle içten ve doğrudan anlıyorum. Doğrudan ve içten anlamak, başkasının praksis’ini onun amaç ve araçlarıyla kavramak demektir. Bu nedenle, başkasını ortadan kaldırma projesi olarak savaş, başkasını anlamada bir derinleşmedir (Ürek, 2006, s. 112).

Göçler tarihinin maddi ve coğrafi özüne eşlik eden savaşlardaki hikmet ve/ya sır buralarda bir fon oluşturmaktadır. Türklerin Anayurt’tan göçünde, kuraklık ve arazi verimsizliği ilkokul kitaplarından itibaren öğretilen diğer bir konudur. Göçe, insan-doğa diyalektiği açısından bakıldığında, pek çok örnek kendini göstermekte. Örneğin, insan-doğa diyalektiğinde İrlanda Patates Kıtılığı (Gorta Mór /Drochshaol) ve göç akla gelmektedir. Türklerin hayvancılığı ve Orta Asya’nın otlak ihtiyacını karşılayamaması bir göç gerekçesi olarak kendini göstermiş olabilir.

Ögel'in eserinde (1985) yerleşik hayatla ilgili ciltler dolusu bilgi yanında yaylak, yurt, hayvancılık, avcılık ve yemek hakkında bilgiler de bulunuyor. Göç ve göçebelik üzerinden devam edilirse; **yaylak-kışlak** gibi iki coğrafi dış mekân **yurt** ve **ev** gibi iki iç mekân bu eserde ve diğer sözlük ve metinlerde kendini göstermektedir. Kültür tarihinin ilk evrelerinde göçebelik simgesi olan yurt sökülüp-takılan, taşınabilir ergonomik çadır olarak bir ev mekânını ifade ederken zamanla anlam genişlemesiyle birlikte yerleşikliğin en üst seviyesi olan vatan kavramına evrilmiştir. **Yurt+taş** kavramı artık göçebelikten çok öte, yerleşik tarih bilincini, hatta bir yerleşik ulus ideolojisini anlatmaktadır.

Tarihin Asya'dan Anadolu'ya göç eden göçebe aktörleri, Anadolu'daki serüvenlerinde **yürükler/yörükler** adıyla yüz yıllardır bir yerden bir yere göçerek, yürüyerek bir hayat sürdürmüşlerdir. Hatta bazı bölgelerde hızlı koşan atlar ve gayretli insanlar için **yöğrük** denilmesinin arkasında bir at imgesi kendini saklamakta. Göçer Türkmenlerin şehirde yaşayan akraba ve komşularına "tembel; şehirlerden çıkmayan bir kısım Oğuzlar" anlamında **yatuk** (TDK, Divanü Lügat-it Türk Dizini) demesinde bir yerleşiklik eleştirisi sezilmektedir.

Göçmek, varoluşsal anlamda, bir "proje", ve "eylem" olarak bir yola çıkmaktır. Yola çıkan ise yürümektedir. **Göçmek, yürümek, yola çıkmak** sözcüklerinin hayat içinde zamanla kavramlara evrildiği görülmekte. İnsan göç olgusunu kendine konu edinince göç "söz" olmaktan çıkıp "kavram" hanesine yazılıyor, sanki bir müzisyenin fa anahtarından sol anahtarına nota göçürmesi gibi normal sözlüklerden mesleki sözlüklere göçürülüyor.

Bugün okuryazar kuşaktan bazıları, kadim göçlerin öznesi olmasa da iç göçlere bir ölçüde şahitlik etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki çağdaş göçlerin öznesi olan aile büyükleri hatırı sayılır bir durumda. Bu nedenle göç bir araştırma nesnesi olsa da bir kısım araştırmacı, aileleri nedeniyle, göçün öznesi olmuştur. Bu durum göç olgusunun içten okunmasını sağladığı gibi iletişimsel sosyoloji (Kasapoğlu, 2016) açısından araştırmacıya bazı imkânlar sunabilir. "Yolda olan insan" ister bir yerden bir yere göçsün ister bilimsel ve felsefi anlamda ister mesleki ve diğer varoluşsal anlamda bir konu ve/ya iş üzerinde gayret gösterebilir bu onun insanlığını eylem ve düşünce olarak dışa yansıtır. Türk tarihinin göçebelikle indirgenmesi çoğu zaman büyük hatalara neden olurken bu göçme hâli bir insan aktı/ eylemi olarak **yolda olmak** ise göç, yaratıcılığını ontolojisinde barındırmaktadır. Bugün "yolda olanlar," göçenler sosyoekonomik, sosyopolitik sorunlar eşliğinde büyük bir insanlık öyküsünü yaşatmakta: yolları Türkiye'ye veya Türkiye'den başka bir yere düşse de.

1.3. Göçmen kuşlar gece + konu

Türk insanının at ve yürüyüş olarak simgeleşen Asyatik göçü yıllar sonra yerini kuş ve konmak ile simgeleşen Anadolu'da iç göçe bırakmıştır. Söz üzerinden gidilirse **gece+konu** kavramındaki sözlerde ilginç bir hareket

kabiliyeti, cevvallik ve alelacele bir yerleşme (konma) sezilmektedir. Bu konmanın konan açısından bir meşru gerekçesi olsa da bu konmayı gece el ayak çekilince gizlice yapması yerleşilen yerin sahipleri ve/ya yetkilileri açısından meşru olmayan bir fiili duruma işaret etmektedir. Bu cevval göç ve yerleşme durumunda göç sözü hiç geçmese de Gecekondu **iç göç** demektir. Söz bir kuş metaforuyla yolu, uçuşu ve konmayı çağrıştırmakta. Türkçede “uçmak”ın “cennet” anlamı da hesaba katılırsa göçmeyi göze alan, yuvasından uçan kuş muhayyilesindeki **uçmak**’a da gelmiş oluyor. **Yolda olarak** gurbetçi; pratiğin, praksisin içinde ve Jaspers’i kışkırtacak kadar bir felsefenin, hikmetin peşindedir. Atıyla cennet gibi otlaklar ve sulaklar arayan Asyatik Türklerin yeni cennet arayışı Anadolu’da kuş sembolüyle ifade edilmekteydi. Kuş uçuşunun özgürlük çağırışını sağladığını bazı şiir metinlerden izlemek mümkündür. Kaldı ki sosyoloji literatürünün hatırı sayılır gecekondu araştırmaları külliyatı (Gökçe 1976; Heper 1978; Karpaz 1976; Keleş 1983; Şenyapılı, 1977, Şenyapılı 1985; Tolan 1977; Yörükân, 1968) bu cennet arayışındaki gurbetçileri anlamının kutlu bir temasından öte ne olabilir ki? Bugün gittikçe önemli bir sayıya ulaşan Suriyeliler ile ilgili göç/sığınmacı araştırmaları da sosyologlar için “aynı yorgun alışkanlık içinde” devam etmiyor mu zaten? 1860’larda imkânlar uygun olsaydı aynı şekilde Kafkas göçleri araştırılıp incelenmeyecek miydi?

Felsefede zaman zaman dile getirilen **yolda olmak** aslında bir insan fenomenini anlatmada **göç**’ü kapsamıyor mu? Tarih ve sosyoloji adına evcilleştirmek istediğimiz göç daha geniş anlamda, insanın bir canlı türü olarak kendini var etmesi adına yaptığı bir şey değil mi? Felsefi antropoloji insanı tepeden tırnağa tüm yapıp etmeleriyle/aktlarıyla anlamaya, anlatmaya yeltendiğinden beri göçmeyi de “yolda olmak” diye kavramlaştırıp felsefe diliyle kestirip atmış mıdır yoksa?

İlk kez Karl Jaspers [1883-1969] tarafından dile getirildiği belirtilen “Felsefe yolda olmaktır” ifadesinde geleceğe bir akış, bir yön vardır (Aydın, 2006, s. 14). Martin Heidegger [1889-1976] ise “Filozofun yolu, önünde değil, arkasındadır.” diye ekleme yapar. Türklerin göçünde somutlaşan praksis bağlamında konuya bakılırsa bugünün Anadolu gurbetçiliği (iç göçü) geleceğin yönüyle ivmesi geçmişin praksisidir, denebilir. “Gabriel Marcel’in [1889-1973] “bir sırı yürüyen” adamı “**homo viator** bir varlık”a varlık için yürümüyor muydu (Bayraktar 2017, s. 201), Marcel’in yürüyüşü ile Âşık Veysel’in “Gidiyorum gündüz gece” demesi bir varoluş ve varlığa gidiş miydi (Bayraktar, 2017, s. 201), Âşık Veysel “Bilmiyorum ne haldeyim” vurgusuyla hem bu gidişte bir sırrın olduğunu hem de bu yürüyüşün mahiyetinden dolayı böyle olduğunu belirginleştiriyordu. Sırta yürümek büyülü bir kavram olsa da yürüyüş son derece somut ve seküler bir hayatı ortaya koymaktadır; hele ki konu göç ise.

2. Türkçe Sözlüklerde Göç

2.1. Sözcükten Kavrama Lengüistik Evrim

Türkçede göç olgusuna işaret eden dil, sosyoloji, tarih ve göç sözlükleri ile bu konudaki yayınlardan taranan kavramların dilbilim ve bilgi sosyolojisi açısından bazı işlevleri var: 1-) Sözlükler bir kavramın tarama ve derleme sözlüklerinden mesleki sözlüklere doğru evrimini ortaya koymakta. Bunun güzel bir örneği TDK *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'nde bir sözcük olan *göç*'ün TDK'nın yayınladığı Özer Ozankaya'nın *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde kavram olarak yer almış olması ve ilgili diğer sosyolojik kavramlarla burada buluşmasıdır. Yani sözcükten (kelime) kavrama (mefhum/terim) giden bir yol. Sosyoloji sözlüklerinde halk dilinden ve eski yayınlardan faydalanılarak yeni kavramlar üretilmektedir. Bu durum bilim dilinin Türkçeleşmesi açısından da kıymetli. 2-) Mesleki sözlükler, örneğin Hilmi Ziya Ülken'in *Sosyoloji Sözlüğü* (1969) ile Ozankaya'nın *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü* (1975) Orhan Hançerlioğlu'nun (1986) *Toplumbilim Sözlüğü* kavramlara yabancı dilden karşılıklar vererek okuyucuyu uluslararası terminolojiye bağlamakta. 3-) Bu yol Uluslararası Göç Örgütü tarafından yayınlanarak Türkçeye çevrilen *Göç Terimleri Sözlüğü* ile daha ayrıntılı bir birikime ulaşmaktadır. (Uluslararası Göç Örgütü, Göç Terimleri Sözlüğü, 2019). 4-) Özel amaçlı, ayrıntılı ve yabancı dillerle karşılaştırmalı göç sözlüklerinde hem sözcük sayısı artmakta hem sosyoloji-hukuk arası mesleki ayrıntılar su yüzüne çıkmakta. 5-) Yabancı dilden çevrilen sözlükler, örneğin Gordon Marshall'ın *Sosyoloji Sözlüğü* (Marshall, 1999), *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü* (Borlandi ve ark, 2011) Türkçede olmayan ama uluslararası literatürde bilinen kavramları dikkate almaya, bunlara karşılık bulmaya çevirmeni teşvik etmekte. 6-) Tarihi ve etimolojik sözlükler bir sözcüğün şekil, ses ve yapı değişikliğini göstermekte. 7-) Türkçeye diğer dillerden ödünçlenen (loan word) sözcük ve kavramların köken ve Türkçeleşme serüvenini tanıklarıyla gösterebilmektedir.

Sözlüklerden toplum hayatına doğru yöneldiğimizde socio-historique durumlar kendini göstermektedir. Örneğin bu sözlükler **göç** yanında, toplumun **mübadil**, **muhacir**, **sığınmacı** gibi kavramların tarih içinde kullanılmasını gösterdiği gibi göçmenleri ayırt etmenin sosyolengüistik bir ifadesi ve hukuki terminolojinin halka yayılmasına dikkat çekmektedir. Resmî ve uluslararası hukuk karşılıkları ne olursa olsun halkın göç için kendi ifadelerini kullanması sözlükler ile halkın kullandığı adlandırmalar arasındaki farkı görmesi bakımından işlevseldir. Örneğin Lozan Anlaşması ile Türkiye'ye gelen **mübadiller** için halk muhacir/macir demekte ısrar ederken 1989'da Bulgaristan'dan gelenlere **göçmen**, onlara yapılan evlere **göçmen evleri**, **göçmen mahallesi** demeyi tercih etmiştir. Bazı durumlarda aynı yıl gelen göçmenlere Türkiye'nin bir yerinde muhacir bir yerinde göçmen denilmektedir. Anadolu insanı **Çerkezler** ve **Çeçenler** için göçmen veya muhacir demeyip onları kavimleriyle anarken Kafkasya'dan gelen bazı Türk boyları için **93 Muhaciri** demeyi tercih etmiştir. Kafkasya'dan göçmenler kendileri için yazılı metinlerde "diaspora" kavramı kullansalar da daha çok **Abzeh**, **Abaza**, **Kabartay** gibi boy

adlarıyla kendilerini tanımlamakta. Bugün için göçmen ve sığınmacı denmeden halk arasında **Suriyeli** ve **Afgan** denildiğinde herkesin neyi kast ettiği anlaşılmakta bu da bir ölçüye kadar etnometodolojik mutabakatı ortaya koymaktadır. Farklı sosyolojik birimlerde **Manav, Arnavut, Rumelili, Giritli** demek göçmenliği ifade etmek için yeterli görülüyor. Osmanlı göç araştırmalarında **şarkiyân, an şark âmed est** (Demir, 2021, s. 99), **Erzincanî, Kemahî** gibi kullanımlar da çalışmalarda yer almaktadır (Demir, 2021, s. 121).

2.2. Türk Dil Kurumu Sözlüklerinde Göç

TDK uzun yıllar süren çalışmalarla gündelik hayatta kullanılan sözcükleri TDK *Derleme Sözlüğü*'nde, Türkçede XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Türkiye Türkçesi ile yazılmış eserlere yansıyan sözcükleri TDK *Tarama Sözlüğü*'nde bir araya getirerek iki öbek sözlük hazırlanmıştır. *Derleme Sözlüğü*'nde ve onu tamamlayan diğer derleme çalışmalarında *göç* sözünün Anadolu'da "göç" ve "ev eşyası" anlamında kullanıldığı gibi "üzüm sıkılan tekne" ve "et dövülen kütük" anlamında kullanıldığı da görülmekte, **mâcir** sözü ise "muhacir" anlamında kullanılmaktadır. *Tarama Sözlüğü*'nde ise **göç**: "1-) Kervan, kabile, 2-) Merhale, 3-) Sefer." Örnek cümlelerle ise şöyledir: "Âsitane kapısından taşra çıktı üç adımda ulemanın göçüne erişti", "Çarşamba suyunun üzerinde gördü, Dânişmendler göçlerini çekip giderler", "Göç zamanı geldi, develerini getirdiler yüklerini bağladılar". Diğer sözcükler şöyledir: **göçgüncü [köçküncü], göçlük, göçmel** (TDK, Yeni Tarama Sözlüğü).

TDK'nin her baskıda genişleterek hazırladığı *Türkçe Sözlük* ise okuryazar kesim için standart Türkçe dağarcığı bir araya getirmekte, aynı zamanda sözcüklerin kökeni hakkında bilgi vermektedir. **Göç** sözü Türkçe olduğundan etimoloji notu düşülmeden şöyle açıklanmaktadır: "1-) Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret, 2-) Evden eve taşınma, nakil, 3-) Taşınma sırasında götürülen ev eşyaları, 4-) Kuşların, geyiklerin, yarasaların, bazı balık ve böceklerin mevsim, iklim, besin miktarı vb.ne göre çevre değiştirmeleri." **Göçmen** için ise şu anlamlar verilmektedir: "1-) Kendi ülkesinden ayrılarak yerleşmek için başka ülkeye giden (kimse, aile veya topluluk), muhacir, 2-) Sıcak iklimli ülkelere giden (hayvan)." **Göçebelik**: "1-) Göçebe olma durumu, göçerlik, 2-) Bir toplumsal birliğin, yaşamak için gerekli kaynakları elde edebilmek üzere düzenli aralıklarla yer değiştirme geleneğinde veya alışkanlığında olması." **Göçürmek** ise Sözlük'te şöyle ifade bulur: "1-) Göçmesine sebep olmak (**köygöçüren**), 2-) Çökertmek, 3-) Yiyip bitirmek, 4-) Bitkileri yerinden çıkarıp başka yere dikmek." (TDK Türkçe Sözlük-2011). Ayrıca göç ile ilgili deyimleri ve türetmeleri veren Sözlükten bazı örnekler: **Göçelge**: göçülen yer, **göçeri**: sürekli yer değiştiren, "**göçerlik**": göçebelik, **göçkün**: göçecek duruma gelmiş (ev), **göçebe**: yaşı ilerlemiş kimse."

2.3. Bazı Türkçe Eski Sözlüklerde ve Etimoloji Sözlüklerinde Göç

Bu sözlükler genellikle dilbilimcilerin Türkçenin ilk dönemlerini ve etimolojisini dikkate alan çalışmalarda başvurdukları sözlüklerden seçilmiştir. Amaç göç sözcüğünün sözlüklerdeki yansımalarını hatırlamak olduğu için çok ayrıntıya girilmemiş, analizler sınırlı tutulmuştur. Söz konusu sözlüklerden birinci öbek *Orhun Yazıtları*, *Kutadgu Bilig* gibi Eski ve Orta Türkçe yazılı metinleri inceleyenlerin ortaya koydukları söz dağarcığını içermektedir. İkinci öbek *Codex Cumanicus*, *Divanü Lugati't Türk* ve *Mukaddimetü'l Edeb* gibi Türkçe sözcüklerin diğer dillerdeki anlamları dikkate alınarak hazırlanan sözlüklerdir. Üçüncü öbek yerli ve yabancı dilbilimciler tarafından hazırlanan Türkçe etimoloji ve dil tarihi sözlükleridir. Bu sözlükler, aşağıda görüleceği gibi, ilk yazılı sözlük ve metinlere dayanmakta, bazılarında göç sözü ile ilgili örnek cümleler verilmektedir.

Sovyet Türkologlardan Nadalyev-Nasılov-Tenişev-Sçarbek tarafından hazırlanan *Drevneturkskiy Slovar*'da (s. 311) *Divanü Lugati't Türk*'den (*Sü köçti* = Asker/ordu yürüdü) ve *Kutadgu Bilig*'ten (*uluştın ulışqa köçigli kişi*) (Bkz. 4814 nolu beyit) örneklerinde **göçmek**, bir yerden bir yere gitmek anlamlarıyla yer almaktadır.

İngiliz Türkolog ve devlet adamı Sir Gerard Clauson [1891–1974] da 13. yüzyıl öncesi Türkçeyi ele aldığı etimoloji sözlüğünde (Clauson EDPT) göç'ün köç şeklinde yazıldığı görülmektedir. k/g ses değişmesi bazı sözcüklerde bugün de kendini göstermektedir. Bu nedenle **köç** ve **köçmek** ile ilgili (Clauson EDPT, ss. 693-699) sözcükler ve açıklamalar şöyledir: Clauson **köç**: (g-): "migration" sözcüğünün göç olarak modern dillerde ve Güney Batı Türkçe dillerinde yaşadığını söyler. Türkmençe: göç. Karahanlı Türkçesinde köç olarak gösterilmekte ve Arapça karşılığı "al-za'n val irtihal (= migration, emigration) verilmektedir. Kullandığı cümle örneği *Divan-u Lügati't Türk*'den "*Sü: köçti* (= the army marched off: asker bir yerden bir yere yürüdü) şeklindedir. *Köçün öndün ıdsa eter uz işi cümlesini* (A man who travels from one city to another) (maneges his affairs skilfully) şeklinde açıklar. Çağatay Türkçesinde *köç*: (naql wa harakat), Harezmi Türkçesinde köç: (migration); Kıpçak dilinde kö:çbe (= amıru'l qıfl: the leader of the caravan) gösterilmektedir. Houtsuma'nın Türkçe-Arapça sözlüğünden de (*göç*) kö:ç ve köç sözcüklerini örnek getirir. Osmanlı Türkçesinden örnek aldığı sözcük bugün Anadolu Türkçesinde kullanılan şekliyle göç olarak görünmektedir (Clauson EDPT, s. 693). **Köçmek** fiilini de Clauson şu örneklerle açıklamaktadır: (= to charge one's abode, migrate; with some extending meanings like to be nomadic, methaphoric to die: bir meskenden diğer meskene geçmek, göçmek, geniş anlamıyla ölmek). **Köçe:r, köçme:k, kö:çütçi**: (= tüşüp köçgölük: the man who lodges there must travel on) örnekleriyle açıklar, göç'ü fiil olarak açıklarken zaman zaman Türkçe-Arapça karışıklıklarını kaynak eserlerden aktarmakta Osmanlı dönemi için **göçmek** (= to depart, migrate) örneğini vermektedir. **Köçüt** (= something migrate or travel, a caravan horse: gezen veya göç eden şey, pratikte kervan atı)dir. Sözcüğün **kücat, köçütçi, kölük** şeklindeki kullanımlarını belirtir.

Kutadgu Bilig'den: köçüt teg bolur kut tübi ham özi (= the fundamental character of fortune is like that of a caravan horse, i.e. it never stays long anywhere) örneğini vermektedir. **Köçütçi** karşılığı olarak “kervan atı süren” deniliyor. Ayrıca metafor olarak ölüm bu çerçevede dile getirilerek *Kutadgu Bilig*'den örnek verilmektedir. **Köçgün** (= migratory: göçmen), **köçrüm** (= a single event causing migration: göçe neden olan bir olay) şeklinde anlamlandırılmıştır. **Köçürmek** (= evinden kaçmaya neden olmak) diye anlamı açıklanırken ol anı: evdin köçürdi cümlesi örnek gösterilmiştir. *Köçürmek* sözünün ayrıca bir kitabı başka bir yere yazarak geçirmek anlamını belirtmekte ve şu cümle örnek verilmektedir: (*ol bitig köçürdi = he copied (nasaxa) the book*). Kervan atı sürmekle ilgili olarak da (*ol köçüt köçürdi = he moved the caravan horse from one place to another*) örneğini vermektedir.

Clauson'un verdiği örnekleri Türkçede iki ayrı *Kutadgu Bilig* metin çalışmasından izlemek mümkündür (*Kutadgu Bilig-I Metin*, Arat.,1991) (*Kutadgu Bilig-II Çeviri*, Arat, 1988) (*Kutadgu Bilig-Metin*, Kaçalin, 2008).

İsmet Zeki Eyuboğlu *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* adlı çalışmasında göçün eski Türkçe köç ile ilgisine değinerek göç, göçmen, göçer gibi sözcüklere açıklama getirmekte ve diğer sözlüklerde olmayan **göçelge** sözüne “göçülen yer” karşılığı vermektedir (Eyuboğlu, 1988).

Andreas Tietze'nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nda (Tietze TETTL) göç için “eşyalarla taşınma, muhaceret” anlamı verilmekte ve TDK *Tarama Sözlüğü*'ndeki örnekler aşağıda görüleceği gibi, genişleterek açıklanmaktadır. En son yayınlanan Türkçe etimoloji sözlüğü olduğu için ayrıca diğer sözlüklere yaptığı yönetimlerle bu çalışmada faydalanılmıştır.

Divanü Lügat-it Türk Dizini (1972), *Mukaddemetü'l Edep* (1993), *Codex Cumanicus* (2015) gibi klasik sözlüklerde göçle ilgili dağarcığı daha erken dil evrelerine doğru genişlediği görülmektedir.

Sözlük yazarlarının doğum tarihleri dikkate alındığında Kâşgarlı Mahmut (1008-1102) *köç* sözcüğünü *Divanü Lügat-it Türk*'e ilk kayıt eden bilgin olmalıdır. Zamahşari (1075-1164) yazdığı *Mukaddemetü'l Edep* adlı eserinde sözcüğü *köç*, *köç+mek*, *köçmek* şeklinde verirken 13. ve 14. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyinde şekillenen Türkçe-Latince sözlük *Codex Cumanicus*'ta *köç*, *köçürmek* **k/g** ses değişimiyle bugünkü anlamında yer almaktadır.

Türkiye'de hazırlanan *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nde (Toparlı vd., 2003) *köç* ve *köç+mek* ifadeleri geçmekte ve kaynak olarak *Kitâbu Bulgatü'l Müştâk fî Lugatit Türk ve'l Kıpçak*, *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtîn* ve *Kitabü'l İdrâk li Lisanü'l-Etrak* adlı eski sözlüklere referans verilmektedir. Bunlardan *Lisanü'l-Etrak*'ı 1312'de Kahire'de, Endülüsgirnatalı dilci Ebû Hayyân'ın Türkçe-Arapça olarak hazırlaması Türkçenin bilinirliği açısından önemlidir.

3. Bazı Osmanlı Tarihi Çalışmalarında ve Osmanlıca Sözlüklerde Göç Kavramları

Göç'ün Türk dili tarihi ve etimoloji sözlüklerinden izlerini sürerken önemli bir kısmı Türkçeye Arapçadan ödünçlenen (loanword) sözler ve kavramlar öbeğinin Osmanlı tarihinde zenginleşerek hayatlarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Öncelikle Osmanlıcada dini kitaplar ve hikmetli kıssalar üzerinden Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. Muhammet ile ilgili aktarılan kıdemli **göç** ve **gurbetlik** kavramlarını Eski Ahit, Yeni Ahit ve Kuran-ı Kerim'den hatırlamak gerekir. Örneğin Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkması (Ar. çıkış, isyan, ayaklanma) **huruç** (Yun. Exodus, Lat. exodus) olarak adlandırılmaktadır (Kitab-ı Mukaddes, 1991).

İslam Tarihi'nde Hz. Muhammet ve arkadaşlarının Mekke'den Medine'ye (Yesrib) 12 Rebülevvel (24 Eylül 622) tarihindeki zorunlu göçüne özel bir kavram olarak yazılı metinlerde ve halk ağzında **Hicret** (Ar. hecr = terk etmek, ayrılmak, ilgisini kesmek) denilmektedir (Önkal, Hicret). **Hicri Takvim** ise bu göçü başlangıç kabul eden takvim olarak Osmanlı tarihinin vazgeçilmezdir. Bugün göçenler ile misafir edenler arasında oluşturulmak istenen ütopyik ideal dayanışmaya İslam tarihine telmihte bulunmak amacıyla kullanılan **muhacir** ve **ensar** kavramları buradan kaynaklanmaktadır (Kur'an: Haşr/9-10; İsra/76-77; Ankebut/56-60; Bakara/218; Enfal/72-75; Tövbe/40, 100).

3. 1. Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Göç Kavramları

Uzun Osmanlı tarihi Osmanlı devletinin bürokratik yazışmalarında kullandığı göç kavramlarını eksiksiz vermeyi zorlaştırmaktadır. Ancak yapılan yayınlarda Osmanlı göç kavramlarının sosyolojik boyutlu göçler ve kişisel göçler/sürgünler için hatırı sayılır bir düzeyde olduğu görülmekte. Bu terminolojinin hemen hemen hepsi Arapça kökenli ve zamanla muhacir örneğinde olduğu gibi halk ağzına geçmiş. Osmanlı göç terminolojisinin sosyolojik, ekonomik ve hukuki nitelikte olduğunu anlamak zor değildir. Bu terminoloji göçler ve savaşlarda ortaya çıkan hukuki koşullar nedeniyle Cumhuriyet döneminde yenileri eklenerek kullanılmaya devam etmekte, sosyoloji ve göç sözlüklerinde takip edilebilmektedir.

Burada iki kavram öbeği oluşturulmuştur: Birincisi belli başlı göç ve iskân olayları dikkat alınarak yapılan tarihî okumalarından, ikincisi ise Osmanlı araştırmacılarının kitap, makale ve internet sayfalarından derlenenler. (Erdem, 2018; İpek, 1999; Kaygısız, 2020). Ancak bu ikinci öbeğe Devellioğlu'nun (2009) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'i dikkate alınarak kavramların kökeni ve ilgili diğer kavramlar eklenmiştir.

Osmanlı kuruluş aşamasında Balkanlara devlet eliyle nüfus yerleştirip iskân edilmesi **kolonizasyon** olarak (Barkan, 2021), terk edilmiş toprakların iskâna açılması ve zenginleştirilmesi için ülkenin belirli bir yerinden nüfusun bu bölgelere yerleştirmesi **şenlendirme** olarak (Halaçoğlu, 2000), (Erdem, 2018, s. 8) göç terminolojisine geçmiş. **Derbent Teşkilatı** (Erdem, 2018, s. 8), **bekâr odaları** (Çokuğraş, 2016), **yol hükmü** olarak bilinen **mürur tezkiresi** de (Kütükoğlu, Mürur Tezkiresi) göç bağlamında kendini gösteren özel kavramlardan.

“İskân” göç ile ikiz bir kavram olarak öncelikle Malazgirt Savaşı ve Anadolu’nun fethi ile başlayan yerleşim için kullanılmaktadır. Ar. Sükûn (=sakin kılma, oturma, ev sahibi etme; yerleştirme) ve mesken (maskan), meskûn (maskûn=bir yerde oturmak) kavram niteliğindedir (Devellioğlu, 2009). **İskân**’nın akla gelen özel kullanımı Cevdet Paşa Tarihi’nde ve Tezakir’de (Cevdet Paşa, 1964) anlatılan Toros Türkmenlerin Çukurova’ya yerleştirilmesidir ki Dadaloğlu türkülerinde: “Belimizde kılıcımız kirmani/Taşı deler mızrağımın temreni/ Hakkımızda devlet etmiş fermanı/Ferman padişahın dağlar bizimdir” dizeleriyle ifadesini bulmuştur (Ayan, 1999). Buradaki iskân **zoraki göç, zorla yerleştirme, göçe zorlanma** şeklinde Osmanlının farklı dönemlerinde kendini göstermiştir (Akdağ, 1975), (Orhonlu, 1987), (Halaçoğlu, 2009). İskân “yurt dışından gelen veya getirilen farklı sosyolojik grupların yerleştirilmesi” için de kullanılmıştır.

Türkçede halk arasında, tarihî metinlerde ve edebî eserlerde çokça kullanılan **muhacir** Ar. “göçmen, göç eden, bir ülkeden kalkıp bir başka ülkede yerleşen”, **muhâcîrîn** “göç edenler”, **muhaceret** “göç” anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2009). Muhaceretin iki ana kaynağı var: Birincisi (Rumeli) ve Kafkasya’dan Türk topraklarına gelenler; ikincisi ise Batı ve Doğu Cephesi’nde Rus sınırına yakın yerleşik nüfustan savaşlar nedeniyle iç kesimlere göçenler. Anadolu’ya başka yönlerden gelenlere de genellikle muhacir denmektedir.

Anadolu’ya Şeyh Şamil [1797-1871] Rus mücadelesi ve Kırım Savaşı [1853-1856] nedeniyle gelenler için de *muhacir* denildiği anlaşılmakta. **Ahıska Türkleri, Kazan ve Kırım Tatarları** gibi Rusya-Türkiye arası özel anlaşmalarla iskân edilenler, katliam ve sürgünlerden kaçanlar, hududa yakın yerlerde oturanlardan karşılıklı olarak sınır geçenler hatırat ve tarih literatüründe *muhacir* olarak geçmektedir.

Hicri/Kameri takvime göre 1293 yılı (1877-1878) Osmanlı-Rus Savaşlarında hem doğu hem de batı cephesinden Türk topraklarına gelen göçmenlere **93 Muhaciri** denilmekte, bunların torunlarının diğer göçmenlerden ayırt edilmek için kendilerini böyle tanıttıklarına şahit olunmaktadır. 1916’da Erzincan’ın Ruslar tarafından işgaline kadar devam eden savaş yıllarında Rus Sınırı-Erzincan arası bölgeden İç Anadolu’ya göçenler de muhacir olarak değil de daha çok *Erzurumlular, Karşılılar, Erzincanlılar* diye geldikleri ilin adıyla anılmaktadır.

Tehcir Kanunu (1915)’unda somutlaşan **Tehcir** Ar. hecr sözcüğünden türetilmiştir ve **hicret** sözcüğünde olduğu gibi zorunlu göç anlamındadır. Asıl adı “Savaş zamanında hükümet uygulamalarına karşı gelenler için asker tarafından uygulanacak önlemler hakkında geçici kanun” [13 Receb 1333/27 Mayıs 1915] olsa da halk arasında Geçici Sevk ve İskânı Kanunu (The Temporary Law of Deportation) ya da Tehcir Kanunu olarak bilinmektedir (Beydilli, İslam Ansiklopedisi). Türk ve Ermeni tarihinin önemli olaylarından.

3.2. Kâmûs-i Türkî'de ve Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde Göç

Göçle ilgili Osmanlı yazar ve bürokratlarının kullandığı ifadeler, tarih çalışmalarından çıkan kavramlar, kurum isimleri Osmanlı dönemi sözlüklerde de kendini göstermektedir. Burada Şemseddin Sami'nin *Kâmûs-i Türkî* ve M. Z. Pakalın'ının *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde yer alan kavramların bir dökümü verilmiş, ancak çok kullanılan Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'ındaki kavramlar bütün bu çalışma boyunca ilgili yerlerde kullanıldığı için ayrıca ele alınmamıştır.

Osmanlı döneminde hazırlanan sözlüklerden bazıları Latin Harflerine aktarılıp yayınlansa da burada hepsi incelenmeyip, tarihçi ve edebiyatçılarca itibar edildiği için Şemseddin Sami'nin *Kâmûs-i Türkî* adlı eserindeki (Sami, 2021) göçle ilgili kavramları ve örnek cümleler buraya sıralanmış, bu çalışma metninde yer alan daha önceki tekrarlardan kaçınmaya çalışılmıştır. “göç: 1-) **Rihlet, intikâl, hicret.** 2-) **Taşınma, nakl-i hâne.** 3-) Bir yerden haymeleri (çadırları) kaldırıp başka bir yere konma. 4-) Kaçma, saklanma, erkeğe görünmeme (**kaç-göç**). 4-) Ev eşyası, mefruşat ve mutfak vesaire evanisi. 5-) Göç-oba. Bundan münharif **göçâbe, göçâve.** 6-) Deve hevdedi (kadınları taşımak için deveye yüklenen mahfil). Ayrıca Şemseddin Sami **göçebe, göçen/göçgen** (tavşan), **yer göçgeni** (köstebek), **göçünmek** (ölmek, vefat, irtihal etmek), **göçmek, göçük** sözcüklerini açıkladıktan sonra **göçürmek** sözüne bilinen anlamları dışında (hırsıyla yemek yemek, yutmak) anlamını vermektedir. Göç için belirtilen bu anlamlar bugünkü TDK *Türkçe Sözlük*'teki anlamalara yakın olmakla beraber örnek cümlelerde dönemin dil özelliği kendini göstermektedir. *Kâmûs-i Türkî*'deki muhacir sözcüğü bugün kullanılan anlamlarla aynı olduğu için ayrıca verilmemiştir.

3.3. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde Göç

Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'ndeki (Pakalın, 1993) göç ile ilgili bazı kavramları tarih mesleği açısından özel saymak gerekir: “**göçer evlü gaziler:** “Türk aşiretlerinden çadırdan oturanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu aşiretler yazı yaylakta, kışı kışlakta geçirdikleri ve bu sebeple senede iki üç defa göç ettikleri için bu adla anılırlar.” **Göç eskisi:** “Padişahın hususi hizmetinde bulunan saray adamlarından biri hakkında kullanılan bir tabirdir. Hazine kovuşunun en eskisi ve zabiti olan giyim başının muavini yerindeydi. ...” **Göç-i hümâyun:** “Padişahların bir müddet kalmak üzere saray dışındaki yerlerden birine gitmesini ifade eder.” **Göçürücü:** “Sefere giden padişahların tuğlarıyla otağ-ı hümâyunu nakledenler hakkında kullanılan bir tabirdir.” Üç ciltlik sözlükte **iltica, mülteci, iskân** gibi Osmanlı araştırmalarında karşılaşılan kavramların yer almaması, yazarının ilk ciltte belirttiği gibi sözlüğün tamamlanmadan yayımlanmasından kaynaklanmalıdır.

3.4. Osmanlı Araştırmalarında Göç ile İlgili Diğer Kavramlar

Eğitimde Arapça, Farsça ve Türkçe gibi üç dilin (el-sine-i selase) birlikte kullanılması Osmanlı dönemi Türkçesini belirlemede, bu dönemde eğitim gören hukukçu ve bürokratlarının kavramlarını şekillenmektedir. Bu satırlarda sözlüklerden belirlediğimiz kavramlara Osmanlı araştırmalarında (kitap-makale) kendini gösteren göç kavramlarını ekleyerek söz dağarcığını betimsel de olsa genişletmeye devam edeceğiz. Söz konusu kavramlardan bazıları kısa açıklamalarla şunlar: **anlaşmalara tâbi göçmenler**, **çift bozan** (yerleşik toplum içerisinde yer alıp ekonomik sorunlardan dolayı toprak tasarruf hakkını terk ederek başka bir yere göç edenler), **devletsizler**, **ev göçü** (hane göçü), **firari** (Ar. siyasi nedenlerle Osmanlı topraklarını terk edenler), **“geri gelenler, icla”** (Ar. uzaklaştırma), **istilâzede** (bir yeri kuvvet etkileyen herhangi bir neden dolayı göç edenler), **kaçgun** (Osmanlı topraklarında asayiş ve güvenlik sorunlarının önlemez bir düzeye çıkması nedeniyle özellikle kırsal alandaki köylülerin gerçekleştirdikleri göç), **kahtzede/deprezede** (büyük deprem ve felaketlerden dolayı göç edenler), **mecburi göçler**, **milletlerarası göçmenler**, **millî göçmenler**, **münferit göçler**, **nefy** (Ar. sürgün etme), **nefy ve îcâb** (verilen emre uygun olarak sürgün olduğu yere gitme), **nefy ve isbat** (sürülen yere gittiğini ve orada olduğunu ispat etme), **nefy-an il-beled** (şehirden sürme), **nefy-i ebed”** (bir daha dönmemek üzere sürme), “serbest göçler, siyasî mülteciler, sürgünler, tagrib” (Ar. gurbet), **tahliye olunanlar**, **tard** (Ar. kovma, uzaklaştırma, sürme), **teb’id** (Ar. uzaklaştırma), **tenkil** (Ar. uzaklaştırma), **ümera-yı muhacirin** (İleri gelen kimselerin göçmenliği), **üsera-yı muhacir** (Almanlara esir düşen Müslümanlardan Türk topraklarında iskân edilmek üzere getirilenler), **yurtsuzlar** (İpek 1969), (Erdem,2018), (Kaygısız, 2020), (Devellioğlu, 2009). Bunlara yeni olgu ve olaylarla ortaya çıkan kavramların eklenerek söz dağarcığının değiştiğini hesaba katmak gerekir.

3.5. Osmanlı Göç Kuruluşları İsimlerinden Örnekler

Osmanlıca göç dağarcığının kurum, kuruluş ve kanun adlarıyla zenginleştiği tarih kitaplarında fark edilmektedir. Bu kurum ve kanunlar göç politikaları ve kurumlar tarihinin konusu olmakla birlikte adları göç kavram dağarcığının bir parçası kabul edildiği için buraya dahil edilmiştir. Çünkü bu durum hem sözcükten kavrama lengüistik bir olguya hem de kurumsal yapıların şekillenmesiyle sosyolengüistik bir oluşuma işaret etmektedir. Kaldı ki muhaceret, mübadele gibi eski kurum adlarının diaspora, refugee gibi modern kavram ve kurum adlarıyla değişerek bir evrim gösterdiği göze çarpacaktır.

Osmanlı’da şu kurum/müessese adları kendini göstermektedir: Osmanlı-Rus Savaşları nedeniyle Kafkasya ve Balkanlardan Türk topraklarına gelenlerin iskânı ve sorunlarının giderilmesi için oluşturulan **Muhacir Komisyonu** (Kırım Savaşı nedeniyle), **Umûm Muhacir Komisyonu**, (93 Harbi [1877-1878] nedeniyle), **İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyeti**, **Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyet-i Umumiyesi**, **Muhâcirîn Müdirîyet-i Umumiyesi**,

İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu (Balkan Savaşı nedeniyle), **Muhacirin Komisyon-ı Âlisi** (1897 Yunan savaşı nedeniyle) **Muhacirin-i İslamiye Komisyonunu**, **Trablusgarp Mülteci Komisyonu**, **İane-i Muhacirin Encümeni Muhacirine Muavenet Cemiyeti**, **Muhacir-i Encümen-i Âli**, **Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti**, **Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu**. **Muhacir İskânına Dair Nizamname Layihası bir düzenlemenin adı olurken Muhacir Hastanesi, Muhacir Gazetesi, Muhacir Pulu** gibi kavramlar da göç çerçevesinde gündelik hayata yansıyan kavramlar olmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminde (1923-1950) Türk-Yunan mübadelesi dolayısıyla kurulan **Muhtelit Mübadele Komisyonu** ile **Mübadele İmar ve İskân Vekâleti** karşımıza çıkarken ilgili kanun ve yönetmelikler şunlardır: **Yabancıların İkamet ve Seyahati Hakkında Kanun, Pasaport Kanunu, 1994 Yönetmeliği, Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Kanun.**

4. Cumhuriyet Tarihinden Göç Kavramları

Mübadil 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Anlaşması'na ek olarak Türkiye ve Yunanistan arasında 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan 'Mübadele Sözleşmesi' ile Türkiye'ye gelenleri, **mübadele** (*exchange obligatoire*) bu zorunlu ve resmi diplomatik göçü sözlüklere eklemiştir. Uluslararası hukuk ve belgelere göre bu göçmenlere mübadil dense de halk çoğunlukla muhacir demeyi tercih etmiştir. Onur Yıldırım'ın *Diplomasi ve Göç* (Yıldırım, 2006) adlı çalışmasından esinlenerek **diplomatik göç** kavramını da söz dağarcığına önermekte sakınca yoktur. Halk tabiriyle Suriyelilerin Türkiye'ye "akın etmesi" literatürde oldukça eleştirildiği için metinlerde **kitlesele göç hareketi** veya **kitlesele mülteci hareketi** olarak geçmektedir.

Mübadele veya muhacirlikle Türkiye'ye gelenlerin kendilerini anlatırken kullandıkları bir başka ifade **Evlad-ı Fatihan**'dır. Evlad-ı fatihanın katmerli ve tarihî bir göç öyküsü vardır. Ataları Rumeli'nin 14 ve 15. yüzyıllarda fethiyle Anadolu'dan Rumeli'ye iskân edildiği ve kendileri bu toprakların kaybedilmesiyle Anadolu'ya döndükleri için bu adla bilinmektedir.

Göçmen, 1989'da Bulgaristan'dan ve 1940 sonrası Balkanlardan Türkiye'ye gelen soydaşlar için, **göçmen mahallesi** bunlara ayrılan yerler için kullanılan kavramlardır. Zaman zaman daha dar çevrelerde ve bireysel tanışmalarda kişilerin kendilerini geldikleri ülkeye göre tanıtmaları edebiyat metinlerine ve gündelik hayata da yansımaktadır: **Arnavut, Makedonya göçmeni, Kosovalı, Hersekli, Bosnalı** gibi. **Üsküplü** ve **Manastırlı** olanlar ise göçmenliklerini bilinen şehirler üzerinden ifade etmektedir. **Suyun öte tarafından** ifadesiyle tanımlanan Rumelili muhacirler, zaman zaman göç terminolojisinden siyasal söylemlere çekilebilmekte, kavram ayrıca Trakya tarafı insanını anlatmak için de nispeten kullanılmaktadır.

Afganistan'daki iç çatışmalar ile Sovyet ve ABD'nin buraya müdahaleleri nedeniyle Türkiye'ye yerleşen ve iltica edenler **Afgan** veya **Afganistanlı** olarak anılmaktadır. Bu yıllarda muhacir kavramı kullanılmamış, eskiden Türk topraklarına yerleşenler için geçerli kalmıştır. 1988'de Irak Halepçe'deki olaylardan dolayı Türkiye'ye gelenlere **Peşmerge** denilmekte (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2019), daha sonra gelen göçmen ve/ya sığınmacılar için **Türkmenler, Iraklı Kürtler** ve **Suriyeliler** adı kullanılmaktadır. Bazı durumlarda halk **Suriyeli** ve **Sığınmacı** demekte bir sakınca görmeyip dilde tasarruf ve kolaylık ilkesini uygulamaktadır.

Arapça lec sözcüğünden türetilen **mülteci** (= iltica eden, yabancı dünyaya gelip sığınan) bugün hukuk ve göç terminolojisinde kullanılan kavramlardır. **Mülteciyân** (= sığınanlar), **mültecâ** (=iltica edilecek, sığınılacak yer), **melâz** ve **melce** de Ar. bu anlamada kullanılırken Far. **penâgâh** da sığınılacak yer için Osmanlıca metinlerde kullanılmıştır (Devellioğlu, 2009). Özellikle savaşılan komşu devletler ve rekabet hâlinde devletler arasında iltica edenler (birinden diğerine sığınanlar) önemli bir güven sorununu gündemde tutmaktadır. Devletler masum mülteciler kadar casusları, politik ve kriminal örgüt üyelerinin olacağını da hesaba katmaktadır. Devletler genellikle mültecileri korusa da onları izlemiş ve/ya sınırlardan daha iç bölgelere ikinci bir göçe, iskâna tabi tutmuştur. Rus savaşlarında ve sonraki yıllarda Sovyetlerden Türkiye'ye iltica edenlerin tahkikata tabi tutulması ve bazı durumlarda yeniden iç kesimlere yerleştirilmesi tarih ve anı kitaplarında görülmektedir.

Büyük ölçekte mültecilerin sığındıkları ülke makamlarınca korunmaları, rakiplerinden uzak tutulması düşünülmeli gereken bir konudur. Bu sığınan ünlü kişiler için de böyledir. Amanullah Han, Troçki, Humeyni ve Ferenc Rakoczi, İmre Thököly, Lajos Kossuth, Jozsef Bem Paşa, Adam Mickiewicz sığınmacılar ile mahiyetindekileri akla getirmektedir.

Modern göç sözlükleri ve uluslararası hukuk sözlüklerinde **mülteci** ve **sığınmacı** ayrıntılı olarak tanımlanarak terminoloji zenginleşmektedir. Burada Türkçeye çevrilen ve Türkçe karşılıkları verilerek yayınlanan mesleki göç sözlüklerinden (Uluslararası Göç Örgütü, Göç Terimleri Sözlüğü, 2019) baskısı dikkate alınmış, ancak bu sözlüğündeki kavramların hepsi verilmemiş yukarıdan itibaren getirilen ve aşağıda sosyoloji sözlüklerinden alınan söz dağarcığı ile bağlantıya dikkat edilmiştir. Türkçeye çevrilmeyen sözlüklere girilmemiştir.

Örneğin, **diplomatik sığınma** (asylum diplomatic), **düzensiz göç** (irregular migration), **geri göndermeme** (non-refulman), gizli göç/düzensiz göç (clandestinemigration), **mülteci** (refugee mandate), **mülteci** (refugee primafacie), **dolaşım hâlindeki mülteciler** (refugees in orbit), **Dublin II (III) Tüzüğü**, (Dublin II (III) Regulation), **sığınma** (asylum), **diplomatik iltica** (diplomatic asylum), **diplomatik koruma** (diplomatic protection), **inandırıcılığın değerlendirilmesi** (credibility assessment), **ikincil göç** (secondary migration) **mülteci statüsü belirleme** (refugee status determination), **kayıt dışı/belgesiz göçmen** (undocumented migrant), **yasadışı göç**

(illegal migration) (Uluslararası Göç Örgütü, Göç Terimleri Sözlüğü, 2019) gibi kavramlar zengin göç terminolojisinin birkaç örneğini oluşturmaktadır.

TDK *Türkçe Sözlük*'te **sığınma, sığınmacı, sığınmacılık, sığınma hakkı, sığınmak** sözcükleri dil açısından açıklanırken göç ve iltica kavramları ile desteklenmektedir. Ancak *Göç Terimleri Sözlüğü*'ndeki ve *Mültecilerin Hukuki Statüsüne* ilişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ndeki kavramların uluslararası hukuk ve göç bağlamında daha genişletilmiş olduğu aşağıdaki iki örnekte görülmektedir. **Sığınma** (asylum): Bir Devletin geri göndermeme (non-refulman) ilkesi ve uluslararası/ulusal düzeyde tanıdığı mülteci haklarına dayalı olarak kendi topraklarındaki yabancılara verdiği bir koruma türüdür. (...) "Sığınmacı" (asylum seeker): Zulüm veya ciddi zarardan korunmak amacıyla, kendi ülkesi dışında bir ülkede güvenlik arayışında olan ve ilgili ulusal ya da uluslararası belgeler çerçevesinde mültecilik statüsüne ilişkin yaptığı başvurunun sonucunu bekleyen kişidir. (...) (Uluslararası Göç Örgütü, Göç Terimleri Sözlüğü, 2019). Türkiye'ye has bir durum olarak **şartlı mülteci** (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü <https://www.goc.gov.tr/sartli-multeci>) kavramını da hatırlanmalıdır. Açıklamalarda sığınmacı kavramı yanında mülteci kullanılması anlamı pekiştirerek bir çeşitlilik yaratmakta ve Türkçenin bilim ve hukuk dili olarak yenileşmesine katkı sağlamaktadır.

Göç kavramları içinde dünyanın çeşitli yerlerinde örnekleri görülen **yerinden edinilmiş nüfus**, Türkiye'de, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde terör nedeniyle güvenlik sorunlarının 1985-1996 arasında artmasıyla bölgede yaşayanlardan bazılarının yerleşim yerlerinin zorunlu veya kendi istekleriyle değiştirenler için kullanılmıştır. Beraberinde "Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi (KDRP)", "Terör ve Terörden Doğan Zararların Karşılama Hakkında Kanun" ve Başbakanlık (DPT, 2006) "Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması" (TGYONA) gündeme gelmiştir.

5. Mutlak Hukuk Tanımlarından Muğlak Sosyolojik Göçmenliğe: Türkiye'deki Suriyeliler

Suriye'deki iç savaş nedeniyle ülkelerini terk eden Suriyeliler için 2011-Mayıs'ında Türkiye'ye ilk geçici barınma merkezlerinin açılmasıyla gelen göçmenlerin sosyolojik ve hukuki olarak tanımı bir kavram ayrımını gündeme getirmiştir. Bu durum Türkiye'yi Suriyelilerin sosyolojik göçünü hukuki olarak tanımlamak zorunda bırakmıştır. Bulunan mutlak tanımlar zihinlerde muğlak kalan sosyolojik göçü bir çerçeveye soksa da gelecekte göçün sosyolojik niteliğine somut bir katkı sağlayacağı görülmektedir. Uluslararası hukuki işlemler ve yasalar muğlak Suriyeli göçüyle birlikte söz dağarcığına şu kavramları kazandırmıştır: **Sığınmacı, geçici koruma altındaki nüfus, geçici koruma kanunu, Şartlı Mülteci, İkincil Koruma, Yabancılar ve uluslararası koruma kanunu, sosyal uyum, toplumsal kabul**. Bu kanun uluslararası hukukta özenle adlandırılmış ve içeriği Türkiye'nin Suriye ve diğer ülkeler ile uluslararası kuruluşlara göre politik konumunu ve insani yardım anlayışını göstermeye yöneliktir.

6. Sosyoloji ve Göç Kavramları

6.1. Türkçe Sosyoloji Sözlüklerinde Göç Kavramları: Bazı Örnekler

Türk sosyoloji yüzyıllık birikiminde ders kitapları, araştırmalar ve sözlüklerinin önemli bir yer alırken sözlüklerin bir kısmı telif bir kısmı çeviri olarak yayınlandı. Çeviri sözlüklerde sosyoloji kavramları telif eser dilindeki karşılıkları gösterilerek verilirken telif sözlüklerde dönemin popüler yabancı dili Türkçeleştirilen kavramlara eşlik etti. Telif sosyoloji sözlükleri (Erkal-Baloğlu-Baloğlu; 1997; Hançerlioğlu, 1986; Kızılcılık-Erjem, 1992; Ozankaya, 1975; Seyrek, 2018; Ülken, 1969) doğal olarak göç kavramlarına yer vererek genel sözlükler ile özel göç sözlükleri arasında tarihi süreklilik, dil değişimi, ödünçleme kavramlar ve toplumsal değişmeyi gösteren bir izlek olarak da görülebilir. Kavramların sayısı, sözlüğün hacmi, yayın tarihi eskiden bugüne doğru geldikçe artmaktadır. Son zaman çevri sözlüklerde ise bazı yeni kavramlar bulunmakta ve bir kişinin yazdığı sözlüklerden farklı olarak, uzman birisi tarafından yazılıp edit edilmektedir. (Borlandi vd., 2011; Marshall, 1996). Bu satırlarda söz konusu sözlüklerdeki göç kavramları betimsel olarak yazarlarının uygun bulduğu yabancı dilden karşılıklarıyla verilecek ve ayrıntılı bir yoruma gidilmeyecektir. İki telif ve bir tercüme sözlüğün göç kavram dağarcığı genel bir izlenim verecek durumdadır:

Hilmi Ziya Ülken'in *Sosyoloji Sözlüğü* (1969) tarih olarak eski olmakla birlikte ilk sosyoloji sözlüğü olduğu için kıymetlidir. Bu Sözlüğün göçle ilgili dağarcığı zengindir. Ayrıca dönemin yaygın yabancı dili Fransızca ile Türkçe kavramların karşılıkları verilmiştir. Kavramlar şunlardır: **akın** (invasion = göçebe kavimlerin verimli topraklara göçü), **avcı-toplayıcı** (chasseur-collecteur), **çobanlık** (élevage), **yayılma** (diffusion), **yarı göçebelik** (transhumance), **devreli toplanma** (réunion périodique = bazı sosyolojik birimlerin zamanla göç ve iskâna da neden olacak şekilde bir önemli yerde düzenli olarak toplanmaları), **dış göç/göç etme** (immigration), **gecekondu** (ing. squatleis housing), **büyük göç/göç** (exodo), **göçebelik** (nomadisme), **göçmen** (émigré), **sığınan** (réfugié), **iç göç** (migration interne), **iş göçü** (migration de travail), **kışlak, yaylak. 1** (campement d'été), **yaylak. 2** (lieu estival), **lânetleme** (anathème=toplumdan dışlayarak bir kimseyi ya da topluluğu göçe zorlama), **uyrukluğa geçiş** (naturalisation), **suçlu göçü** (convict), **yerleşme** (établissement, alm. siedlung) (Ülken 1969).

Özer Ozankaya'nın *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü* Ülken'in çalışmasını izlemekte ve sözlük tekniği açısından İngilizce, Fransızca ve Eski Türkçe anlamlarıyla sosyoloji terimlerini vermesi ve indekslemesi bakımından bir gelişmedir. Ayrıca Ozankaya Türkçenin sosyoloji bilim dili olması için özel bir gayreti göstermekte ayrıca Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan bir sözlük dizisinin bir parçasını tamamlamaktadır. Buradan bazı kavramları Fransızca karşılıklarıyla hatırlamak gerekir: **göç** (muhaceret/migration), **iç göç** (dahile muhaceret /migration interne), **dışa göç** (harice muhaceret/émigration external, migration), **toplumsal devingenlik** (içtimai hareketlilik/mobilité sociale), **toplumsal akışkanlık** (içtimai seyyaliyet/fluidité sociale), **kentte yığılma** (şehirde

temerküz/centralization urbaine) (Ozankaya 1975). Bu sözlük 1995’de *Temel Toplum Bilimleri Sözlüğü* adıyla yeniden basıldı (Ozankaya, 1995).

6.2. Çeviri Sosyoloji Sözlüklerinde Göç Kavramları

1996’da İngilizceden çevrilen Marshall’ın *Sosyoloji Sözlüğü* oylumlu bir sözlük olarak farklı sosyologlarca yazılmış maddelerden oluşmakta. Buradan, diğer sözlüklere ek olarak göç dağarcığına şu kavramları almamız mümkün: **asimilasyon, diaspora, eritme kabı** (melting-pot), **göç zinciri** (chain migration / “ilk gurbetçiyi takip edenler” diye bir öneride bulunmak mümkün), **bölgeler arası göçler, emek piyasası, sürü göçü** (transhumance) (Marshall, 1996). Anthony Giddens-Philip W. Sutton tarafından hazırlanan *Sosyolojide Temel Kavramlar* adlı çalışmada (Giddens-Sutton, 2014) göç kavramı sosyolojik hayatın genel akışı çerçevesinde değerlendirilmiş ancak tek tek kavramlara girilmemiştir. Massimo Borlandi, Raymond Boudon, Mohamed Cherkaoui ve Bernard Valade tarafından derlenen ve Fransızcadan çevrilen *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü* (2011) göç kavramlarına ayrıntılı girmeyip göç maddesinde genel bilgi verilmiştir. Bu sözlükte her madde ayrı bir yazar tarafından kaleme alınmıştır.

6.3. Göç Araştırmalarında Göç Kavramları

Göç kavramları sözlükler dışında araştırma metinlerinde, bibliyografyalarda ve göç tarihi çalışmalarında farklı içerik ve tasniflerle su yüzüne çıkarak söz dağarcığına yenilerini kattığı için bu çalışmaya eklenmiştir.

Göç araştırmalarında önemli mesafelerin kat edildiği yayın sayılarında, projelerde, üniversite ders programlarında ve özel enstitülerin artmasında kendini göstermektedir. Sosyoloji, demografya, tarih, istatistik, uluslararası hukuk, sosyal politika hemen akla gelen konu başlıklarıdır. Bu konuda Türk göç araştırmaları ve göç tarihi birikimi ile yurt dışı araştırma ve yayın birikimi buluşuyor. Su yüzüne çıkan çağdaş göçler söz dağarcığına yeni kavramlar ve olgular kazandırırken kavramsal göç çalışmaları yeni kavram öbekleri oluşturup sosyal politikayı beslemektedir. Ayrıca toplumsal koşullar, toplum kesimlerinin birbirleriyle, devlet ve coğrafya ile ilişkisi göç olgusunu etkileyen çağdaş koşullar olarak sosyolojik gerçekliği kavramlara taşımaktadır. Burada Türken Çağlar’ın değişik araştırmalardan aktararak değerlendirdiği göç kavramlarının (Çağlar, 2018) söz dağarcığına eklendiğini görüyoruz: Daha önceki bazı kavramlar ile tekrara düşme pahasına derlediği kavramları buraya ekleyelim: **grup göçü, bireysel göç, aile göçü, gönüllü göç, zorunlu göç, kısıtlı göç, sürekli göç, ilkel göç, zorlama göç, serbest göç, kişisel göç, geçici göç, daimi göç, kısa mesafeli göç, uzun mesafeli göç, isteğe bağlı olmayan göç** gibi kavramlar göçle çalışmalar kaynak gösterilerek verilmiş ve açıklanmıştır (Çağlar, 2018, s. 33). Çağlar kendi sınıflanmasını şu öbekler halinde sunmaktadır: **irade esasına göre göçler** (gönüllü-zorunlu), **yoğunluk esasına göre göçler** (bireysel-kitlesele), **ülke sınırı esasına göre** (iç-dış) ve **yerleşim süreleri esasına göre göçler** (geçici-sürekli) (Çağlar, 2018, s. 34). Demir’de tarihi göç çalışmasında genel bir sınıflamayı alan zaman, boyut,

sebepler ve yasal durum üzerinden (Demir, 2021, s. 2) vermekte ve Osmanlı arşivine dayalı daha somut ve bölgesel göç araştırmaları kaynakçasını eklemektedir. Göç bibliyografyalarının göç kavram dağarcığına kazandırdıkları bilim dilinin zenginleştirmektedir: **diplomasi-göç, misafir işçilik, konuk işçilik, düzensiz göç** (Alkar & Atasoy, 2019). Sıralayacağımız bazı kavramlar doğrudan ve dolaylı olarak göçle ilgilidir: **göçmen kaçakçılığı, insan ticareti, geçici koruma, şartlı mülteci, ikincil koruma, geri göndermeme, mekik göç, vatansız** (haymatloz), **kaynak ülke, transit ülke, hedef ülke.**

Göç bibliyografyaları bu alanda yapılanları sayıp dökerken sosyoloji ve bilim tarihi için değerli bilgiler ortaya koymaktadır. Ancak bu çalışmada bibliyografyalar üzerinden bir izlek oluşturulmayıp, söz dağarcığı üzerinden gidilmiştir.

7. Göç Sözlükleri

Osmanlıca ayrıntılı göç kavramları bir kenara bırakılırsa, 1990'lara kadar daha çok kullanılan Türkçe göç terminolojisi *göçmen, mübadil, muhacir, mülteci, iç göç, dış göç, beyin göçü* vb. kavramlarıyla yetinirken bu tarihten sonra durum değişmiştir. Uluslararası kuruluşlar ve göçmen kaynağı ülkeler ile Türkiye'nin dönemsel diplomatik ilişkileri bu göçmenler için farklı teknik terimler kullanmayı gerektirmiştir. Bu durum uluslararası hukuk ve göç kaynağı ülke ile ilişkiler açısından ve göçmenlere yapılacak yardımlar ve Türkiye'deki hukuki statüleri açısından kılı kırk yaran kavramlar üretilmeye başlamış ve uluslararası yazışmalarda ve göçmenler üzerine yapılacak araştırmalarda bu tanımlamalar kullanılmaya başlamıştır. Özelleşmiş sözlüklerse göçü uluslararası ilişkiler ve devletler hukuku açısından ele alan sözlüklerdir. Bu sözlükleri güncel göç araştırmaları ve göç hukuku konusundaki büyük birikimin yansıması olarak değerlendirilmelidir. Türkler göçüp geldikleri Anadolu'da yüzyıllar sonra başka göçmenleri misafir ederken göç konusu ve sorunlarını, çağın gereği olarak diğer milletlerle paylaşacak duruma gelmişlerdir. Örneğin, 2000'li yılların gündemini oluşturan Türkiye'ye gelmiş Suriyelilerin halk arasındaki göçmenlik durumunun uluslararası hukukta nasıl ifade edilmesi gerektiği, araştırmalarda nasıl kavramlar kullanılacağı özel bir emeği gerektirmiştir. Bu terminoloji ile eski göç tarihini anlatan söz varlığı buluşarak göç tarihinin Türkçe dil aynasına nasıl yansıdığını göstermektedir.

Uluslararası Göç Örgütü'nün hazırladığı *Göç Terimleri Sözlüğü 2019* de dağarcığa şunları eklemekte: Bu söz dağarcıkları sunulurken İngilizce karşılıkları ve yönlendirilen diğer kavramlar parantez içinde gösterilmiş, bazı kavramlar tekrar olmaması açısından verilmemiştir: **adımlı göç** (step migration), **aile göçü** (family migration), **akın** (influx >kitlesele/toplu göç), **asıl yerinde mülteciler** (refugees in situ >yerinde mülteciler), **belirli bir sosyal gruba mensubiyet** (membership of a particular social group > mülteci), **beyin göçü** (brain drain >beyin gücü kazanımı, ülkeden göç, nitelikli vatandaş, tersine beyin göçü), bireysel göç (individual migration), **çevresel göçmen** (environmental migrant >çevresel nedenlerle yerinden edilmiş kişiler), **çok vasıflı/nitelikli göçmen** (highly skilled/

qualified migrant), **daimi yerleşimciler** (permanent settlers >soya bağlı yerleşimciler, uzun vadeli göçmen, kısa vadeli göçmen, ziyaretçi), **diaspora** (diaspora >toplu göç), **diplomatik sığınma** (asylum diplomatic >ülkesel sığınma, sığınmacı, geri göndermeme/non-refulman, sığınma hakkı), **döngüsel göç** (circular migration >dairesel göç, işgücü göçü), **dönüş göçü** (return migration >dairesel göç, zorla geri gönderme, yeniden entegrasyon, yeniden kültürel/ekonomik/sosyal entegrasyon, gönüllü geri dönüş), **düzenli göç** (orderly migration), (regular migration), **düzensiz göç** (irregular migration > kayıtdışı göçmen, kayıt dışı göçmen işçiler/düzensiz durumdaki işçiler), **düzensiz göçmen** (irregular migrant > gizli göç, yasadışı giriş, düzensiz göç, kayıtdışı/belgesiz göçmen), **ekonomik göçmen** (economic migrant > sınır işçisi, göçmen işçi, mevsimsel işçi), **geçici (işçi) göçü** (temporary (labour) migration), **geçici göçmen işçiler** (temporary migrant workers >kısa süreli göçmen), **gizli göç** (clandestine migration > kayıt dışı göçmen), **ikame göç** (replacement migration), **ikincil göç** (secondary migration), **kayıtlı göçmen** (documented migrant), **kayıtlı göçmen işçi** (documented migrant worker), **kentten kente göçmenler** (urban-urban migrants), **kırsaldan kente göçmenler** (rural-urban migrants), **mülteci** (refugee mandate), (refugee prima facie), **nüfusun yerinden edilmesi** (population displacement >geri göndermeme/non-refulman, mülteci statüsü belirlenmesi, iltica devleti).

Göç kavramlarını dünya genelinde ele alan ve otuz sekiz göç kavramını tanım, genel açıklamalar, alt başlıklar ve kaynaklarıyla ele alan editöryal bir yayın *Göç Meselesinde Temel Kavramlar* adıyla İngilizceden Türkçeye çevrildi (Bertram vd., 2019). Eser ayrıntılı bir göç sözlüğü olarak da okunabilir. Bu yayında ele alınan kavramlar buraya kadar listelediğimiz yayınlar içinde en çok *Göç Terimleri Sözlüğü* ile örtüşürken şu kavramları/olguları içermektedir: **göç**, **kültürleşme** (kültürel uyum), **ecnebi** (yabancı), **asimilasyon**, **sınırlar**, **beyin göçü** (kazanımı, dolaşımı), **zincirleme göç**, **döngüsel göç**, **vatandaşlık**, **birikimli nedensellik**, **uzun süreli yasal yerleşimciler**, **sınır dışı etme**, **diaspora**, **yerinden edilme ve ülke içinde yerinden edilmiş kişiler**, **etnik bölgeler ve etnik ekonomiler**, **etnik köken ve etnik azınlıklar**, **aile göçü ve aile birleşimi**, **zorunlu göç**, **cinsiyet temelli göç**, **misafir işçiler**, **insan ticareti ve kaçakçılığı**, **entegrasyon**, **içgöç**, **işgücü göçü**, **göçmen ağları**, **göç stoğu ve akışı**, **çok kültürlülük**, **mülteciler ve sığınmacılar**, **bölgesel entegrasyon ve göç**, **havaleler**, **kısıtlamacılığa karşı açık sınırlar**, **geri dönüş göçü**, **ikinci nesil**, **seçicilik**, **sosyal sermaye**, **sosyal uyum**, **ulus ötesicilik**, **kayıt dışı göç/yasa dışı göç** (Bertram vd., 2019).

8. Bir Nüfusbilim Sözlüğü’de Göç

Göç nüfusun yapı ve niceliğini etkileyen özellikleri ele alırken sayısal, oransal veriler ile hesaplamalar kullanarak sosyoloji ve tarih için daha somut bilgiler vermektedir. 2021’e kadar Türkçe hazırlanmış tek yayın olduğu görülen *Nüfusbilim Sözlüğü* (Üner, 1972)’ünde Üner göç kavramlarını İngilizce, Fransızca, Eski Türkçe karşılıklarıyla vermiş ve hesaplamalarda kullanılan matematik formülleri eklemiştir: **katkısız göç** (net göç, safi muhaceret, net migration, migrattion nette), **göç istatistikleri** (statistique migration), **göçlerin dolaysız yoldan ölçülmesi** (direct measurement of migration, determination directe des mouvements migratoires), **göçlerin dolaylı yoldan**

ölçülmesi (indirect measurement of migration, determination indirecte de la migration nette), **göçlerin sayımı ve yaşamsal kayıtlara göre ölçülmesi** (bakiye usulü, residual method, vital statistics technique, methode du mouvement naturel), **göçlerin doğum yeri istatistiklerine göre ölçülmesi**, **göçlerin hayatta kalma oranlarına göre ölçülmesi** (yaşam tablosu metodu), **genel göç oranları** (migration rates, taux du migration).

9. Gündelik Dil ve Edebiyat Bağlamında Birkaç Göç Kavramı

Bazı sözcükler gündelik kullanımlarından kavram düzeyine evrilirken bazı sözcükler halk arasında üretilip kendi hâlinde yaşamaya mucizevi bir şekilde devam etmektedir. Yüzyıllardır söz, kavram ve yol metaforu (Ayan, 2017) ile kullanılan **gurbet** sözcüğü göç sözlüklerinde yer almamakla birlikte en geniş kullanıma sahiptir. İstanbul'a ve Almanya'ya göçün en somut socio-historique göstergesi olarak dil ve edebiyat sosyoloji açısından, yanına **almancı** kavramını da alarak, iç göç, dış göç gibi iki olgunun merkezine oturmaktadır.

Özellikle dış göç bağlamında **konuk işçilik/misafir işçilik** (Gastarbeiter), **ulusötesi yurttaşlık aile birleşimi**, **işçi dövizi**, **yabancı iş alan** (Auslaendischer Arbeitsnehmer), **göçmen** (Einwanderer), **yabancı yurttaşlar** (Auslaendische Mitbürger) **Euro Türkler**, **kanak dil** (Almanca-Türkçe karışımı sokak dili) (Şahin, 2010) (Abadan-Unat, 2006) kavramları Almanya'ya göçün sosyolengüistik bir silüetini vermektedir. Halk arasında kullanılan **Alman gelin**, **ithal damat** gündelik hayatın başka kavramları olarak sözlük ve edebiyatta boy göstermektedir.

Türkiye'ye göçen yabancıların Didim, Marmaris Alanya özelinde halk diline ve araştırmaları yansımaları **ak saçlılar**, **Didim 'in yeni sakinleri**, **yabancı emekli göçmenler** olarak ifade edilmektedir. (Karakaya & Turanç, 2006). Türkiye'ye göçen **İngilizler**, **Almanlar** göç dağarcığına **uluslararası emekli göçü** (international retirement migration), **yabancı ülkede yaşayan** (expatriate), **yerleşimci** (settlers), **misafir** (sojourners), **küresel göçebe** (global nomads), **gezgin**, **yeni sakinler**, **uzun-kalışlı turistler** (long-stay tourists) (Ertuğrul, 2016, 2017). **Yaşam biçimi göçü** (lifestyle migration), **coğrafi hareketlilik** (geographical mobility) (Nudralı, 2007) gibi kavramlar hediye etmiştir.

Bitirirken

Sözlükler hazırlanmadan, felsefede “yolda olmak” gibi soyutlamalar; sosyolojide göç, toplumsal hareketlilik gibi kavramlar boy göstermeden, edebiyatta göç romanları kaleme alınmadan önce göç olgusu vardı. Tarih henüz edebiyat ve bilim olma evrelerine gelmeden önce insanın göçü, bir yerden ayrılıp başka bir yere yerleşmesi hep olmuştu. Belki en eski göç insanın iç dünyasındaki ruh göçüydü, belki bu proto-göç modeli topluma, coğrafyaya taşıdı. Belki de insan bunun için insandı. Göç bilgileri, göç bitmediği için yenilenecektir. Hümaniterist bir ütopya insanların yurtlarında mutlu olmalarıdır. Yarının ne getireceğini, nasıl göç tanımları yapmak zorunda olacağımızı

bugünden kestirmek güçtür. Şimdilik, bu yazı çerçevesinde sınırlı ve geçici bir distopik kurmaca da olsa **kısırlık göçü, salgınlardan kaçış göçü, su arayışları göçü, keneden kurtuluş göçü, zehirli balığı olmayan sulara göç, serin topraklara göç** akla gelmektedir. Durum böyle olunca, zihin ve duygu dünyamızdaki göç imgelemi tarih ve sosyolojideki göçle buluşmaya yazgılı gözüküyor; yeni kavramlar sözlüklere düşecek.

Sosyolojinin patikalarında iddialı olmayan birkaç adım atmak, biraz yol kat etmek için bu satırlarda dil-sosyoloji yoldaşlığına öykünülmüştür. Bir yönüyle sosyolengüistik diye adlandırılabilir bu deneme, bilgi sosyolojisi açısından da dikkate alınabilir. Çünkü sözün olay ve olgularla yaşaması, çoğalması, kavramlaşması bilgi eylemiyle gerçekleşmektedir. Bir insani durum olan göç toplumsal kurumları ve insanları etkilerken kendini tarihten dil aynasına yansıtmaktadır. Göç bir sosyolojik konu olarak bilim dünyasında yerini alırken bilimsel bilgi dışında edebî bilgiyle, sanatın bilgisiyle hatta felsefi ve amiyane bilgiyle de kendini ifade etmektedir. Farklı bilgi türleri göçü insan muhayyilesine taşıırken sosyoloji ve sözlüklerle birlikte yürütmeyi amaçlayan bu deneme sosyolojinin sayısal veriler dışında başka ifadelerle kapı aralayabilir.

Bu yazıda göç olgusunun çok ele alınmayan bir yönü, sözlüklere yansımaları, kavramın sosyolengüistik evrimi ve diğer dillerden ödünçlemeleri/Türkçeleşmesi ele alınmıştır. Sözlüklerden yansımalar hem Türk dilinin derleme ve tarama sözlükleri tarihî ve etimolojik sözlüklerinden hem özel sosyoloji ve göç sözlüklerinden hem de izlenmiştir. Ayrıca göç kavramlarını ele alan tarih, sosyoloji ve göç literatüründen de faydalanılmıştır. Çalışma toplumların, devletlerin ve uluslararası kuruluşların göçe ilişkin birikimini, en azından, kavramlar bağlamında dile getirmesi bakımından sözlükle tutunan bilgi sosyolojisi olarak da okunabilir. Olgunun edebiyat sosyolojisine yansımaları ve çağrıştırdığı kavram çok kısaca değinilmiştir.

Göç kavramı özelinde ve çalışma çerçevesinde belirtmek gerekir ki: a-) Erken dönem Türkçede göç fonetik bir özellik olarak köç şeklinde kendini göstermekte ve “yürümek, taşınmak, hareket etmek” anlamına gelmekte, bu anlamı bugüne kadar korumaktadır. b-) *Derleme Sözlüğü* halk ağzındaki kullanımlarda *Tarama Sözlüğü* 13-18 yüzyıl yayınlarında göçün bu anlamını vermektedir. c-) Göçle ilgili bilimsel dil ve kavramların bir kısmı mütevazı sözlüklerden evrilmektedir, ç-) Göç ve sosyoloji meslek sözlüklerinde göç ile ilgili kavram sayısı, *Türkçe Sözlükte* ise söz ve deyim zenginliği daha fazladır. d-) Göç kavramları dilin tarih-sosyoloji bağlamında bir yansıma (refleksiyon) olarak edebî dile eşlik etmektedir, e-) Bilimsel ve entelektüel bir dil ve söz dağarcığı imparatorluklarda (Osmanlıda) yabancı dillerden ödünçlemeler yapılarak oluşmaktadır, f-) Osmanlı dönemi göç kavramlarının şekillenmesinde devlet erkânının kullandığı eğitim dili etkili olmuştur, g-) Göç terminolojisinin evrimi ve zenginleşmesi sosyolojik olayların karmaşıklığıyla at başı gitmektedir, ğ-) Göç kavramları zaman içinde

sosyoloji ile uluslararası hukukta ortak bir nitelik kazanmaktadır. h-) Edebiyat ve gündelik dil göçü alışılmış kavram ve sözcüklerle anlatırken mecazi ve metaforik bir dil kullanarak sosyolojik muhayyilenin genişlemesini sağlamaktadır, ı-) Göçmenler için kullanılan resmî kavram ne olursa olsun halk kendi zihninde ayrımlar yaparak adlandırmalar yapmıştır.

Ferdinand de Saussure'ün toplumsal nitelikli anlatıma **dil** (language), bireysel nitelikli anlatıma **söz** (parole) dediği akılda tutulursa, edebiyat ve gündelik dildeki **söz varlığı**'nın Türk dili ve sosyoloji sözlüklerinde kavramlara evrilerek bilim diline dönüştüğünü yinelemek gerekir. Halkın bulduğu sözcükler ile Osmanlı bürokratinin ve dilbilimcilerin bulduğu kavramlar, bu çalışmada, sosyolengüistik bir oluşumun unsurları olarak değerlendirilmelidir. Ernest Renan'a kulak kabartarak dilde duygu ve gramerin birbirini beslediği anlaşılır: "O halde ilk dil akıllı ruh ile dünyanın ortak ürünüdür: Formu bakımından, salt aklın dışı vurumu; içeriği bakımından ise duygusal hayatın yansımasıdır. Dili yalnızca duyumlardan türetme arzusunda olanlar, idealara salt maddi bir kaynak tahsis etmek isteyenler kadar yanılğı içindedir. Duyum, şu halinden başka olabilecek olanı, değişken ve arızı olan unsuru, yani kelimeleri sağlar; ama o olmaksızın kelimelerin asla bir dil meydana getiremeyeceği rasyonel form, bir başka deyişle gramer, gerçek bir beşeri eseri vücuda getiren salt ve aşkın unsurdur. Duyumlar bir adam etmeyeceği gibi nidalar da kesinlikle bir dil oluşturmaz. Düşünce gibi dilin yaptığı da insan zekâsının şeyler arasında tesis ettiği mantık bağıını kurmaktır" (Renan, 2015, ss. 83-84).

Bir göç türküsündeki sözcükle uluslararası hukuk sözlüğünden bir kavram göç olgusunda buluşabilmektedir. Göç gibi toplumsal bir olgunun farklı tarihlerde ifadesinde kullanılan ödünçleme sözcükler Türkçeleşerek belgelerde, yayınlarda ve halk arasında yaşamaktadır.

Osmanlı ve Türkiye topraklarının dış göçlere açık olduğu tarihî göç terimlerinden anlaşılmaktadır. İçerideki iskânlar, gurbetlikler, akademinin diliyle iç göçler bilimsel ve edebî bir söz dağarcığını beslediği gibi sinema ve edebiyata da hatır sayılır düzeyde yansımıştır.

Göç Kavramları İçin Bir Sınıflama Önerisi

Buraya kadar sergilenen kavramların "**söz**" ve "**dil**" olarak bir göç imgelemi yaratması kadar kavramların toplumsal kesimler ve dönemler açısından değişime uğradığını çağrıştırması da önemli görülmüştür. Göçün insan ve/ya sosyolojik birimlerin doğa-insan, insan-iklim, insan-insan, toplum-toplum, devlet-devlet, insan-devlet, toplum-devlet diyalektiğinde şekillenen bir olgu olduğu her dilin kavramlar aynasında kendini gösterecektir.

Sosyoloji ve tarih üzerinden buraya kadar belirtilen göç kavramları dikkate alınarak kabaca şöyle bir gruplandırma önerisi yapılabilir: **muallakta kalanların göçü** (the immigration of the suspects), **iskân edilmek için yönlendirilenlerin göçü** (the immigration of those who are directed to be settled), **ayartılanların göçü** (the immigration of the tempted), **davet edilenlerin göçü** (the immigration of the invited), **istemli göçler** (voluntary immigration), **kaçanların göçü** (the immigration of those who flee), **kaçacaklara sahip çıkanların belirlediği göçler** (migrations determined by those who take care of those who escape), **rızaya dayalı göçler** (consensual migrations). Bu kavram önerileri ve İngilizce karşılıkları tartışmaya ve açıklanmaya muhtaçtır.

Bilimsel bilgi veriye dayalı bilgi ile zihinsel inşa ürünü bilgiyi dengeleme gayretidir. Bu çalışmadaki eksikler ve yorum hataları sözlük verilerinden değil benden kaynaklanmıştır. Çünkü bilimsel bilgi arayışı her zaman eksik bir şeylerin olacağını kabul edenlerin yolculuğudur.

Kaynakça

- Akdağ, M. (1975). *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası*. Ankara: Bilgi.
- Akdemir, S. (2009). *Son çağrı Kur'an*, Ankara: Ankara Okulu.
- Alkar, E. & Atasoy, E. (2019). Türkçe literatürde göç çalışmalarının bibliyografyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/4, 2231-2265.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2015). (haz.), *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ayan, D. (1999). Osmanlı'da ideoloji izleri: Folklor ve edebiyattan örnekler. *Düşünen Siyaset*, Sayı. 7-8, Ağustos/Eylül-1999, 101-146.
- Ayan, D. (2017). Türk Halk Türkülerinde Sevgili'in "Yol" Algısı Nasıl Bir Bilgiye Dayanmaktadır? *Bir Metafor Olarak Yol ve Yolculuk*, (Ed. İ. Şahin-D. Pepe), İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 143-158.
- Aydemir, Ş. S. (1959). *Suyu Arayan Adam*, Ankara: Öz Yayınları.
- Aydın, İ. H. (2006). Bir Felsefî Metafor "Yolda Olmak", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI 2006 (4), 9-22.
- Barkan, Ö. L. (2021). *İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri [Nüfus ve İskân Meselelerine Dair Toplu Çalışmalar]*, İstanbul: Ötüken.
- Bayraktar, F. (2017). *Homo viator, Bir Metafor Olarak Yol ve Yolculuk*, (ed. İbrahim Şahin-Deniz Pepe), İstanbul: Doğu Kütüphanesi, ss.197-202.
- Benbassa, E.-Rodrigue, A. (2001). *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, (14.- 20. Yüzyıllar) İstanbul: İletişim.
- Bertram, D. Poros, V. M. ve Monforte, P. (2019), *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*, (çev. I. Ağabeyoğlu Tuncay), (2. Baskı), Ankara: Hece.
- Beydilli, K. Tehcir, TDV *İslam Ansiklopedisi*.
- Birleşmiş Milletler 1951 Cenevre Sözleşmesi, <https://koordinasyonplatformu.org/content/files/2019/10/files4y8YFbgJ6ZT8nXLo7IV.pdf>
- Borlandi, M.,Boudon, R.,Cherkaoui, M. Valade, M. B. (2011). *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, (çev. Bülent Arıbaş), İstanbul: İletişim.
- Cevdet Paşa (1964). *Tezakir* (21-39), (Haz. Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Clauson, EDPT. Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, London: Oxford Press.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çağlar, T. (2018). Göç Çalışmaları İçin Kavramsal Bir Çerçeve, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/8, 26-49.
- Çokuğraş, I. (2016). *Bekâr Odaları ve Meyhaneler (1789-1839)*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.

- Demir, A. (2021). *Klasik Dönem Örneklemeleriyle Osmanlı'da Göç ve Göçmenler*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2009). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 29. Baskı, Ankara: Aydın Yayınları.
- DPT (2006). Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması (TGYONA), Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Drevneturkskiy Slovar (1968). (ed. Nadalyev-Nasilov-Tenişev-Sçarbek), Leningrad.
- Erdem, U. (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erdoğan, M. M ve Kaya, A. (2015). *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14.Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Erkal, E. M. Baloğlu, B.ve Baloğlu, F. (1997). *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Der Yayınları.
- Ertuğrul, G. (2016). British migrants in the Turkish countryside: lifestyle migration, loss of social status and finding 'true life' in difference, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 43(2), 475- 496.
- Ertuğrul, G. (2017). Beyazlık ve Göç. *Mülkiye Dergisi*, 41(2), 71-98.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1988). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, (2. Basım), İstanbul: Say Yayınları.
- Galanti, A. (1995). *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Giddens, A. ve Sutton, Philip W. (2014). *Sosyolojide Temel Kavramlar*, (yay. haz. ve çev. Ali Esgin), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. T.C. İçişleri Bakanlığı (2013), 10-11.
- Gökçe, B. (1976). *Gecekondu Gençliği*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Güleryüz, N. (1993). *Türk yahudileri tarihi*, İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da aşiretler, cemaatler, oymaklar*, Ankara:1453-1650 Türk Tarih Kurumu.
- Hançerlioğlu, O. (1986). *Toplumbilim Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Heper, M. (1978). *Gecekondu Policy In Turkey*. İstanbul: Boğaziçi University Publications.
- İnan, C. E. (2016). Türkiye'de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme, *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2016, 2(6), 10-33.
- İpek, N. (1999). Birinci dünya savaşı esnasında karadeniz ve doğu anadolu'da cereyan eden göçler, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), Mayıs, 160-224.
- KAFDAV.<http://osmanliarsiv.kafdav.org.tr/index.php>. (erişim tarihi: 10 Şubat 2021)
- Karakaya, E. ve Turan, A. H. (2006). Türkiye'ye yabancı emekli göçü: Didim'in yeni sakinleri ve bölgeye ekonomik etkileri, *İktisat-İşletme-Finans*, 21(246), 122-132.
- Karpat, K. H. (1976). *The Gecekondu: Rural Migration and Organization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kasapoğlu, A. (2016). Uygulamalı İlişkisel Sosyoloji. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Keleş, R. (1983). 100 soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu, 3. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

- Kızılçelik, S. ve Erjem, Y. (1992). *Açıklamalı sosyoloji terimleri sözlüğü*, Konya: Güney Ofset.
- Kitab-ı Mukaddes. (1991). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Koçoğlu, V. (2006). "An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish (EDPT)"in Söz Dizini, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, yıl. 2006, 6(1), 111-149.
- Kutsal Kitap (2001). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Kütükoğlu, M. Mürur tezkiresi, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. O. Akınhay-D. Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi.
- Nudralı, F. Ö. (2007). *The Experiences of British Citizens in Didim A Coastal Town in Turkey: A Case of Lifestyle Migration*, Master Thesis, Department of Sociology Middle East Technical University, Ankara.
- Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretlerin iskanı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ozankaya, Ö. (1975). *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ozankaya, Ö. (1995). *Temel Toplum Bilimleri Sözlüğü*, İstanbul: Cem Yayınları.
- Ögel, B. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş-I*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Önkal, Ahmet, Hicret, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Öztürk, A. O. (2001). *Almanya Türküleri: Türk Göçmen Edebiyatının Sözlü Öncü Kolu*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Renan, E. (2015). *Dilin Kökeni Üzerine*, (çev. Atakan Altınörs), (ikinci baskı), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Seyrek, A. M. (2018). *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Yediveren.
- Sümer, F. (2019), *Eski Türklerde Şehircilik*, (4. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şahin, B. (2015). Türkiye'den batı avrupa'ya işçi göçünün sosyolojik çalışmalara yansımaları, *Sosyoloji Konferansları/İstanbul, Journal of Sociological Studies*, 0(52), 609-654.
- Şemseddin Sami (2021). *Kâmûs-i türkî (Türkçe Alfabeğe Göre Sıralanmıştır)*, İstanbul: Alfa.
- Şenyapılı, Ö. (1977). *Kentleşen köylüler*. İstanbul
- Şenyapılı, T. (1985). *Ankara Kentinde Gecekondu Gelişimi: 1923-1960*, Ankara: Batıkent Konut Üretim Kooperatifleri Birliği.
- TDK, *Divanü Lûgat-it Türk Dizini* (1972), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK, *Türkçe Sözlük* (2011). (11. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK, *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., (12 cilt), Ankara. (farklı tarihlerde baskıları yapılmıştır). 1963-1968. (1993).
- TDK, *Tarama Sözlüğü*. (1972). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., (8 cilt), Ankara. (farklı tarihlerde baskıları yapılmıştır), (1972, 1983, 1993,2009).
- TDK, *Yeni Tarama Sözlüğü*. (1983). (Düzenleyen: Cem Dilçin), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK, *Divanü Lûgat-it Türk Dizini* (1972). Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Tietze TETTL, Tietze, A. (2018). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara: TÜBA.
- Tevfik, İ. (2017). *İnsan ve Mekân Yüzüyle Mücadele*, (3. Baskı), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Tolan, B. (1977). *Büyük Kent Sorunlarına Toplu Bir Bakış*, Ankara: AİTİA Yayını.
- Toparlı, R.Vural, H. ve Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uluslararası Göç Örgütü. (2019). *Göç Terimleri Sözlüğü*, (ed. R. Perruchoud ve J. Redpath – Cross). https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf (erişim tarihi: 10 Şubat 2021).
- Unat Abadan, N. (2006). *Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Talim ve Terbiye Dairesi.
- Üner, S. (1972). *Nüfusbilim Sözlüğü*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Ürek, O. (2006). Sartre'ın İnsanı ve Tarihi Anlama Metodu: Diyalektik Anlama, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, (1), ss.25-36. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/803587> (erişim tarihi: 10 Şubat 2021).
- Yalçın, K. (2001). *Emanet Çeyiz: Mücadele İnsanları*, (3. Baskı), İstanbul: Doğan Kitap.
- Yıldırım, O. (2006). *Diplomasi ve Göç*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yörükân, T. (1968). *Gecekondu ve Gecekondu Bölgelerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri*. Ankara: İmar ve İskân Bakanlığı, Mesken Genel Müdürlüğü, Sosyal Araştırma Dairesi, Sosyal İncelemeler I.
- Yûsuf Has Hâcib (1988), *Kutadgu Bilig-II*, çeviri, (Reşit Rahmeti Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yûsuf Has Hâcib (2008), *Kutadğu Bilig: Metin*, (Haz. Mustafa Kaçalın), Kültür Turizm Bakanlığı. e-kitap, 2008. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>. (erişim tarihi: 10 Şubat 2021).
- Yûsuf Has Hâcib. (1991). *Kutadgu Bilig-I, Metin*, (Reşit Rahmeti Arat), 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Zamahşarî, (1993). (Ebul Kâsım Cârullâh Muhammed bin Omer bin Muhammed bin Ahmed ez Zamahşarî), *Mukaddimetü'l edeb, hvârizm türkçesi ile tercümeli şuşuter nüshası*, Haz.: Nuri Yüce, Ankara: Türk Dil Kurumu.